

НАДІЯ
КИБАПЬЧИЧ
СПОГАДИ
КОТА
СИВКА

*Серію засновано
1964 року*

НАДІЯ КИБАЛЬЧИЧ

СПОГАДИ
КОТА
СИВКА

КАЗКИ ТА ОПОВІДАННЯ

Для молодшого та середнього
шкільного віку

Упорядкування та передмова
Олени Таланчук

Художник
Євген Криза

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1993

ББК 84.4УКР1
К38

Надія Костянтинівна Кибальчич (1878—1914) належить до чудової плеяди українських жінок кінця XIX — початку XX століття, що присвятили життя справі національного відродження України і збагатили скарбницю нашої культури.

До цієї книжки увійшли кращі твори письменниці для маленьких читачів: казка «Спогади kota Сивка», оповідання про дітей та гостросюжетна, повчальна «Легенда про святого Юліана Милосердного».

Редакційна колегія:

*Василяшко В. Ф., Затонський Д. В.,
Міщенко Л. І., Мушкетик Ю. М.,
Погрібний А. Г., Смілянська В. Л.*

Редактор *О. С. Яремійчук*

К 4803640101—134 БЗ-36-12.92.
206—93

© Олена Таланчук, упорядкування, підготовка текстів, передмова, 1993
© Євген Крига, ілюстрації, 1993

ISBN 5-301-01430-7

ДОБРЕ ЗЕРНО ЛЮБОВІ Й МИЛОСЕРДЯ

Надія Костянтинівна Кибальчич належить до чудової плеяди українських жінок кінця ХІХ — початку ХХ століття, таких, як Леся Українка, Олена Пчілка, Христя Алчевська, Ганна Барвінок, Одарка Романова, Софія Русова, Дніпрова Чайка та багато інших, що присвятили життя справі національного відродження України й збагатили скарбницю нашої культури.

Не можна уявити собі цивілізованого народу без літератури, але «у нас письменництво значніше, — писала Надія Кибальчич, — це стяг, біля якого збираються всі вірні своєї країни». Громадянська свідомість, почуття відповідальності за долю Батьківщини закликали кращих її синів і дочок підняти й нести цей стяг.

Надія Кибальчич мріяла про вільне майбутнє свого народу, боролася за нього. На цьому тернистому шляху їй чекали труднощі й випробування. «Хто береться до української літератури, той відрікається від слави, заробітку, віддає увесь свій талант... І за це йому судиться бути у самоті», — з сумом констатувала Надія Костянтинівна.

Народилася Н. К. Кибальчич 8 травня 1878 р. в містечку Ясногород на Житомирщині в письменницькій родині, не одне покоління якої присвятило життя благородній справі відродження національної свідомості українського народу. Дід її по матері — відомий фольклорист і письменник Номис (Матвій Терентійович Симонов). Його збірник приказок, замовлянь, повір'їв українського народу й досі користується популярністю серед науковців та шанувальників народної творчості.

Виступала в літературі із спогадами, нарисами, оповіданнями і п'єсами й мати Надії Костянтинівни — Надія Матвіївна Кибальчич (під псевдонімом Наталка Полтавка). Хрещеною матір'ю дівчинки була письменниця Ганна Барвінок (Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш), дружина відомого українського літератора, громадського діяча, фольклориста, етнографа Панька Куліша. Отже, виховувалась Надія Костянтинівна у добрих патріотичних традиціях роду Симонових-Білозерських.

Майбутня письменниця закінчила Лубанську гімназію, багато уваги приділяла її самоосвіті. Друкуватися почала з 1899 р.

Н. Кибальчич увійшла в літературу в наслідок для України час тотальної русифікації, коли царськими указами українська мова була витіснена зі шкіл і вищих навчальних закладів, із церкви і державних установ, заборонялося друкувати українські книжки, ставити українські спектаклі.

Гоніння за демократичні переконання, матеріальних нестатків зазнала і Надія Кибальчич. Її разом з чоловіком, лікарем Козловським, заарештовували, кидали до тюрми. Змушена вона була довгий час жити на чужині.

Збереглося кілька листів Надії Костянтинівни до Лесі Українки з проханням допомогти знайти роботу їй або чоловікові. Леся щиро вболівала за долю талановитої посестри, намагалася допомогти їй добрим словом, і ділом. Радила навіть надіслати твори до редакцій російських журналів, бо там «непогано платять». Пізніше Н. Кибальчич з гіркотою писала, що український письменник мусить іти на компроміси зі своєю совістю, працювати «на чужому полі», щоб не вмерти з голоду.

Тяжко пережила Надія Костянтинівна передчасну смерть чоловіка. Не винісши ударів долі, 19 вересня 1914 р. вона отруїлась. Похована у м. Трипіллі Київської області.

Творче обличчя Надії Кибальчич досить чітко вирізняється на тлі багатобарвного літературно-мистецького життя кінця ХІХ — початку ХХ століть. Художню манеру письменниці критики визначають як імпресіоністичну, не позбавлену водночас ознак реалістичності. Не лише у віршах, а й у повістях та оповіданнях на перше місце виступає намагання миттєво зафіксувати настрій, психічний стан героїв. Надія Костянтинівна тонко відчувала природу, опоегизувала її.

Тематика творів Н. Кибальчич досить різноманітна. Та найбільше хвилювала її тема соціальної нерівності й незахищеності, страждань скривджених і знедолених. Особливе співчуття письменниці викликала доля дитини.

У багатьох творах, написаних для дорослих, Надія Кибальчич порушує проблему виховання, показує, що

за браком часу та власними егоїстичними турботами батьки часто не звертають уваги на те, як формуються характери дітей, як вони входять у життя, тобто не дбають про головне — про майбутнє суспільства. «Як виховуються діти? Властиво, хто думає хоч би про їх самих, не кажучи вже про те, що з його буде колись громадянин?..» — наполегливо запитує письменниця й спонукає читачів замислитись над страшною причиною бездуховності, яка загрожує суспільству. Дуже важливим у вихованні Надія Костянтинівна вважала приклад батьків, їхні особисті стосунки, адже відсутність тепла, турботи одне про одного в сім'ї, нещирість, жорстокість і цинізм призводять до моральної деградації дорослих, спотворюють загальноетичні уявлення дітей, отруюють маленькі душі, нищать у них ніжні паростки добра й краси.

«Все, що у нас є кращого, все то добре зерно, закиньте у нашу душу в ясні дитячі роки любовою родиною», — так пише Н. Кибальчич у збірці ескізів і нарисів «Добре зерно». Ці слова можуть бути епіграфом і до оповідань-спогадів Надії Костянтинівни про власне дитинство («Жаби», «На толоці», «Коні», «Як я колись й собі хотіла писати історію»). Вони були опубліковані в дитячому часописі «Молода Україна», що видавався Оленою Пчілкою. У цих творах приваблює внутрішній світ дитини, її багата уява і спостережливість, чуйність і доброта, єднання з природою.

Спостереження Н. Кибальчич над дитячою психикою приводять її до висновку про те, що дитина добріша, милосердніша за дорослих. Батьки іноді не задумуються над тим, до яких непередбачених наслідків можуть привести необережне слово, невиправдана заборона або несправедливе покарання, що породжують в душі дитини протиріччя, які вона не в змозі розв'язати без болю і втрат («Жаби»). Особливо раниць дитяче серце байдужість дорослих, відсуття свої непотрібності, зайвості («Нічий»).

Найвідоміший твір Н. Кибальчич для дітей — казка «Спогади kota Сивка». З цієї казки, а також з оповідання «Як я колись й собі хотіла писати історію» діти дізнаються багато цікавого про життя тварин, їхню поведінку. Письменниця підводить маленьких читачів до розуміння того, що кожна жива істота, кожна тварина має свою вдачу, свої звички, особливості й потребує не лише їжі й тепла, а й ласки, уваги, любові.

Ідеал письменниці — гармонія природи, живого світу і людської душі.

Усією своєю творчістю Надія Кибальчич стверджує, що лише внутрішнє удосконалення людини, повернення їй втрачених моральних цінностей, національної самосвідомості, високої духовності зможе змінити життя на краще.

Творча спадщина Н. К. Кибальчич не була належним чином оцінена радянським літературознавством. Довгі роки її твори не перевидавалися, а тому й не відомі сучасним читачам. Лише зараз, у час відродження української культури, вони повертаються до нас.

ОЛЕНА ТАЛАНЧУК

СПОГАДИ КОТА СИВКА

КАЗКА

Тяжко мені жилося у мосї хазяйки. Ніколи вона не давала мені того, що сама їла, давала тільки те, що їй не було потрібне. Було їсть вона — вечеряс, чи що, — а я сиджу під столом, від страви так чудово пахне, що в мене аж уста тремтять, а нема ніякої надії скуштувати її. Ох, яка то мука сидіти під столом, коли па йому смачні запашні страви! І такі вони близькі, і такі вони разом недосяжні, мов були десь аж в іншому будинку...

Хазяйка моя часто зачиняла мене в коморі на цілу ніч і не ставила пити. Та ще й перед тим вона не давала мені нічого вечеряти, казала, що я як наїмся, то не схочу ловити миші. Але вона помилялась, бо коли я був голодний та ще як мені хотілося пити, то я не міг часом і однієї миші впіймати. Бував тоді я завжди такий роздратований, сумний і все мені якось не вдавалося. Та хіба я ловлю миші тільки тоді, як їсти хочеться? Більше — щоб розважитись. Хіба, наприклад, ті пани, що ходять на полювання, того вбивають стільки птахів, що голодні? Навпаки!..

Моя хазяйка називала мене злодієм. Скажу щирю правду! Траплялось часом, що на столі стояло м'ясо або молоко, а в хаті не було нікого, окрім мене; траплялось, що тоді я був дуже голодний або мені хотілося з'їсти чого-небудь ласенького. Чому людям можна ласувати, а мені ні? Ну, і траплялось, що я куштував того м'яса чи молока, а хазяйка мене за це тяжко карала. Я розумію і признаюся, що бував злодієм, але злодієм зробила вона мене сама: коли б добре годувала, я ніколи б не брав нишком.

Товариства у мене не було ніякого. Я жив у мосї хазяйки сам. Мав кілька знайомих сусідів, та й то здебільшого не дуже-то приємних. Наприклад, була одна сусідка, найближча, така вона мура, швидка та сердита. На всіх вона завсіди гнівалася. Це мені було тим

більше прикро, що я любив лежати в їх у садку під кущем, біля кухні. Там, властиво, була наша харчівня, чи то б сказати ресторація. Бувало часом з усього кутка збігаємося туди їсти. Пані і наймичка були там дуже добрі та виносили нам щодня миску з недоїдками.

Але їсти можна було тільки тоді, коли не приходила гнівлива Мурка — її боялись навіть найсміливіші. Тільки, було, погляне своїми карими очима, то аж дух заб'є від жаху! На щастя, вона надвірньою їжею гордувала, бо її дуже добре годували в хаті. Хіба іноді звічев'я піде язика пополоскати.

Раз, пам'ятаю, винесла наймичка шматочки хліба, помащені борщем. Тільки я взяв у зуби шматочок, коли, несподівано, — сусідка з хати до мене. Я так і замер! Задрав голову — і ні руху, але шматок таки міцно держу. Підійшла Мурка та давай мені ні з того ні з сього голову вилизувати. Ох! Все одно, як би бомба біля мене крутилася та могла щохвилини вибухнути...

Я просто скам'янів. Полизала мені голову, вуха. Потім покинула лизати і почала обгризати той шматок, що я держав у зубах. Попоїсть і полиже мене, попоїсть і полиже. Як уже майже нічого не зосталося, вона покинула і пішла воду пити, а я проковтнув те, що в роті зоставалося. Тільки я це зробив, як вона знову до мого рота. Як побачила, що в мене вже нічого нема, як підійме обидві лапи, як учепиться мені в уха, так аж світ потемнів! Але ворухнутися, тікати я боявся. В таких випадках у мене дубіють лапи і я не можу рушити з місця. Біла мене, скільки хотіла. Потім сіла чистити нігті, що позабивала мосою шерстю. Я ще трохи посидів не ворущачись, щоб не звернути на себе її уваги, а тоді пішов і ліг під свій кущ. Вуха в мене дуже боліли, і серце шпарко тіпалося. Охоче б я віддячив лихий сусідці, але боявся. Краще її не займати.

Лежу й бачу: вилазить з покоїв її синочок-одичик. Вже котиче чималий, пора вже своїм розумом жити, а він і досі малого вдає, до матері як прив'язаний. Правда, що не по своїй волі — мати так хоче. А чого вона

хоче, те так і буде, це вже всім відомо. Синочок той, мов павмисне, вдався незграбою: ноги височенні, наче в лелеки, сам довгий-довгий та тонкий, і хвіст довгий, і шия довга. Ходить, мов сплутаний. Як побачила Мурка, що він вийшов, — та прожогом до його! Стала лапою завертати назад до хати. То що заверне його на один бік, а він на другий повертається і все-таки наближається до садка. Водилися вони, водилися, аж поки опинилися біля груші. Тут молодець плиг на дерево! Мати за ним! А він на самий вершечок. Далі вже лізти нікуди! Тоді Мурка вхопила синка за хвіст і ну тягти його щосили вниз. Той учепився всіма лапами за дерево, щоб не впасти. А вона його тягне. Тут я побачив, що може статися нещастя, і зважився обізватися:

— Сусідко, вибачайте мою сміливість, але я повинен вам нагадати, що коли ви тягтимете його за хвіст, а він не вдержиться і впаде додола, то може забитись або і вбитись.

Сусідка зараз випустила хвоста і стала спускатися вниз, кличучи за собою сина. Той, видно, і сам був не рад, що так високо опинився. Але злізти не вмів. Крутився, крутився і поліз униз головою. Так роблять тільки малі кошенята, поки не навчаться лазити як слід. Але такому котюзі зовсім уже соромно було не вміти цього. Звичайно, що в його зараз закрутилась голова і він мусив швидко повернутись головою вгору. Прип'явся знову до дерева і ні сюди ні туди. Став кричати, а сусідка і собі в крик — злякалися обоє, ради не дають.

— Хлопче! — гукнув я. — Злазь помаленьку, отак, як сидиш оце зараз: хвостом униз, головою вгору.

Він так і зробив, то й зліз незабаром. Мурка швидше повела його в хату, а він уже й не опинався, — видно, й сам був радий, що опинився долі.

Лежу я й дримаю, коли чую, одна моя знайома обзивається. Вона живе у третьому дворі, у селянській хаті. Ця кішечка, властиво кажучи, єдина моя приятелька. Така вона собі щира, ласкава, тільки дуже ма-

донька та ще дуже вже делікатна. Через те всі нею командують.

Коли вона підійшла до мене ближче, я зауважив, що начебто вона змарніла та стала ще тонша.

— Що, Чорнушко,— спитав я її,— мабуть, діток маєте, що змарніли?

— Як би то вам сказати? Справді маю, хоч і не своїх. Та ще й не кошенята вони...

— О! А що ж?

— Курчата.

— Що ви кажете?!

— Та бачте, як вийшло. Сиділа я біля нашої хати, коли чую, щось пищить. Не так, як кошенятко, але все ж дуже жалібно, аж за серце бере. Пішла я пошукати, щоб і де воно. Довідалася, що то в хаті на полу у брилі п'ятеро курчаток. Тільки-тільки вилупились, ще й не обсохли гаразд, померзли, бідненькі, трусяться. М'ягла я біля їх, щоб трошки погріти, а вони до мене так і попритулялися, мов кошенятка. Вилизала я їх, причепурила. Коли йде хазяйка. Побачила мене у брилі та як крикне! Думала, що я курчат поїла. Але подивилась, що всі живі та здорові, до мене поприторгались, і давай сміятись.

— Дивіться, люди добрі, яка кумедія! У мене кішка замість квочки курчат глядить!

А чоловік її й каже знадвору:

— Ой, гляди, щоб вона їх не поїла!

— Куди там! Ще й вилизує, мов кошенят. Вона ж у нас якась завсіди чудна. Якби була охота їсти, то вже б досі поїла, а то вона їх за дітей прийняла. Не хай собі глядить!

Так я й зосталася біля курчат. Вже більш тижня їх доглядаю.

— А їхня мати квочка? — спитав я.

— Ми з нею приятельками стали. Першого дня, коли курчат пустили до неї під піч, я теж туди пішла. Вона так і кинулася до мене, трохи очей не повикльопувала. Я залізла в куточок і сіла, а курчатка до мене

прибігли та попригорталися. Вона побачила, що вони мене так люблять, і вже вдруге не стала займати. Так тепер ми удвох біля їх — вони нас однаково люблять. Коли я йду до їх, то вони мені назустріч біжать та пишуть, наче до матері. Я вже їх вилизую, чепурю, а гуляти удвох водимо. Я попереду, квочка ззаду, а діти посередині. Так і шуліки не страшно.

— Мабуть, вам дуже скрутно приходиться, Чорнушко? Робота важка!

— Ні, що робота, то нічого, я її ніколи не боялася і не боюся. А от мені трохи те трудно, що доводиться спати під піччю, а коли негода, то й цілий день там сидиш. Тепер там душно, курява, та ще, знаєте, кури не такі чепурні в своїй хаті. А ми, коти, любимо, щоб у нас було чепуренько.

Розмовляємо ми так з Чорнушкою і не звертаємо уваги на те, що робиться навколо. Глянув тільки я зненацька — аж бачу, до нас підкрадається Мурка, наїжилась так, очі як огонь!

— Ой, тікайте, Чорнушко! — крикнув я й кинувся геть. Тікаючи, почув страшний крик. Оглянувся, аж то кричить Чорнушка, а на неї напосілася Мурка, куса її, дряпа. Чорнушка не має сили вирватись, тільки кричить. На крик звідусіль стали збігатися коти. Один найсмівливіший кинувся розбороняти. Потім другий, третій. Наблизивсь і я. Бачу, вже цілий клубок качається, тільки лапами махають, аж курява встає. Мурка пустила Чорнушку і вчепилася в чорного кота, мого ворога та напасника. Уже на що здоровий кіт, а ледве-ледве вирвався. Але вона зараз вчепилася в другого, а як і той вирвався, то в третього, в рябого. Страшна така стала! Очі як у божевільної, шерсть розкудовчена. Тут вибігла її пані з великою хусткою, накинула ту хустку на свою Мурку і, закутавши, понесла її в хату. Інакше не могла б узяти, навіть хазяйку б подряпала.

— Що то вона ще дома витворить? — зацікавивсь я і поліз на грушу; відтіль було видно все, що в поко-

ях робиться. Бачу, Мурка сидить у коші біля свого одинчика (той і досі сидить у коші, мов малий), важко диха і божевільними очима навколо оглядається. А пані її милує, вмовляє, заспокоює.

Я швидше зліз з груші, щоб Мурка мене часом не побачила та не вискочила бити.

Сів під грушею, сиджу і думаю. Гірко мені було. Ту кішку, що не знає чого лізе до всіх битись, тепер он як заспокоюють, милують, а мене ніхто ніколи не пригорнув.

І взяла мене журба. Я вже старий, а мало доброго зазнав на своєму віку. Зимую завжди терпів холод, здебільшого живу надголодь, а вже щоб мене хто погладив чи хто приголубив, того я й не сподівався ніколи... І багато є таких, що мені прикrostі коять. От хоч би й сьогодні. Ще нічого не їв, а взяв шматочок, то його Мурка одібрала. Та ще й побила за це. Тепер у місці, звичайно, порожньо: ті, що прибігли розбороняти, все розтягли. Зваживсь я піти подивитися, чи не викинула чого з кухні моя господиня. Пішов, подивився, нічого нема. Ліг біля хати й лежу. Сумую.

Коли дивлюсь — ідуть двох: якийсь пан і пані, а за ними везуть, либонь, їхні манатки. Я догадавсь, що то будуть нові кватиранти у нас. Пан і пані пішли в покої.

«Ану, — думаю, — піду подивлюсь, що воно за люди. Може, як-небудь свій сум розважу».

Зліз на рундук¹ і заглянув у сіни. Нікого не чуть; я вернувся на рундук і сів, зміркувавши, що коли нові сусіди вийдуть з покоїв, тоді я побачу, які вони.

Сиджу, сиджу, ніхто не виходить. Тим часом сонечко мене пригріває, вишня наді мною стиха шелестить... Незчувся, як і заснув.

Не знаю, чи довго спав, тільки чую крізь сон, що мене хтось на руки бере... Розплющую очі і бачу, що мене держить чужа пані. Ох, як я злякався! Так і ви-

¹ Рундук — ганок.

летів у неї з рук. Втік аж до сусідів. Коли трохи заспокоївся, став думати про те, що сталося. Згадав, що пані взяла мене дуже обережно і всміхалася до мене.

Після того мене стало так і вабити на рундук. Я приходив і сідав там, але, як пані чи пан виходили, мені знову робилось так страшно, що я тікав.

Днів через три, коли я там сидів, вони вийшли обоє й почали мене кликати, та так ласкаво, приязно. Мало хто на моєму віку обзивався так до мене. Я розманіжився і дався, щоб вони мене взяли.

Вони понесли мене в хату, дали мені м'яса і молока. Я хоч і боявся, але все поїв.

Потім, коли вже нічого не зосталось, мені стало чогось так уже страшно, так страшно, що я присів і швиденько вибрався на город.

* * *

Після цього почалось для мене нове життя. Я оселився в нових кватирантів і там не тільки днював, але й ночував. Цього ще мені ніколи не траплялось. Раніше я ночував де-небудь на горищі. Бувало, сплю, та щохвилини прокидаюсь, щоб подивитися, чи нема якої небезпеки. Траплялося, що розплющу очі, а переді мною стоїть який-небудь наїжений здоровенний котище. Тоді обороняйся, швидше тікай... не було спокою ні вдень ні вночі.

Тепер стало все по-іншому. Не знаю чого, тільки в мене з'явилося багато всяких звичок. Найперше я звик, щоб усе робилося в свій час, не раніше і не пізніше.

Вставав я о восьмій годині і зараз ішов трохи проходитися. О дев'ятій годині ми пили молоко. До другої я чепурився, гуляв і так собі — не спав, а, куняючи, думав про всячину. Рівно о другій годині повинно було обідати, бо коли спізнювалися хоч трошки, я починав дуже турбуватися. О шостій годині ми полуднували, о восьмій вечеряли, а о десятій я лягав спати. Од вечері

до лягання я звик сидіти на колінах у пана. Коли ж почую, що б'є десяту годину, я встаю і спускаюсь до долу. Коли пан дуже вже захоплений читанням чи розмовою і сього не зауважує, то я торкаю його лапою. Це значить, що він повинен мене класти спати. Він бере мене на руки і несе в другу хату. Там біля грубки мов ліжко. Воно м'яке і застелене газетою. Такі простирадла я більше люблю, ніж полотняні. Мої пани примітили, що я вподобав сидіти на газетах, і стали мені слати простирадла з газет. Укриваюся я ковдрою теж з газети, і здається, що, некритий, тепер би вже й не заснув. Мене добре вкривають, ще й підтикають навкруги, щоб не піддимало.

Хороші вони люди! Я їх полюбив, як рідних, завжди розказую їм казки й сиджу на колінах хоч у того, хоч у того.

Але раз я їх скривдив. Тяжко та соромно й згадувати! Се було вже восени. Трохи не місяць все йшли дощі. Коли ж іноді виглядало сонце, я все-таки не зважувався далеко ходити, бо було мокро і я міг не тільки замочити лапи, але й задрипатись. Раз трапилося, що цілу ніч не було дощу, й на ранок трохи протряхло. Принаймні в бур'янах та в траві не було дуже росяно. Я побіг погуляти та одвідати знайомих: давно вже нікого не бачив. Зустрівся з гнівливою Муркою — обмигнув здалека; потім зустрівся з чорним котом — від того сховався за комору. Наостанку прибіг у Чорнущин двір. Вона сиділа біля хати проти сонця. Здавалась такою смутною, невеселою. Я привітався й спитав, чого вона така?

— Що ж, — каже, — сумно тепер мені живеться. Курчата повиростали і зо мною ходити вже не хочуть. Охоче б я стала до кого за няньку, бо мені як нікого глядять, нікого жалувати та вилизувати, то я світом нуджу...

— А може, в кого з сусід є кошенята?

— Та є в однієї, так вона до їх і близько не припуска. Я вже розпитувалась...

Почав я питати про новини. Почув, що Мурці все біда з синком. Якийсь він у неї неподобний вдався! Мишей зовсім не їсть, до м'яса не дуже охочий, зате як побачить солоні огірки або шатковану капусту, то робиться сам не свій. Через те має завсіди прикrostі. Куховарка не звикла, щоб коти таке їли, і ставить не накрите, а він візьме та й поїсть. Ну, звичайно, його за це карають. Матері він уже не хоче коритися. У коші не хоче спати, а лізе на що-небудь тверде. Тікає гуляти і не знати де ходить. Дуже любить блукати поміж квітками. Ряба кішка, що живе у тієї пані, що має троє дітей,— вони дуже люблять котів,— казала, що бачила його аж на леваді. Якби тє знала матінка, то було б йому! Левада ж ця аж за містечком, і поки туди добіжиш, то зустрінеш безліч хлопців та собак. Одним одного сина має та Мурка, а не вмiла довести до ума!

Забалакався я з Чорнушкою і не огледівся, як хмари найшли. Доц як сишне, та рясний такий та краплистий! Чорнушка радила пересидіти у їх під повіткою, а мені чогось схотiлося зараз вернутися додому, та поки добіг, був мокрий, мов у річці скупався.

Прибіг до дверей — зачинені. Став я на задні лапи, підскачов і почепився передніми на клямку. Завжди так роблю, бо тоді клямка стукне, а там у хатах почують і одчинять. Так і на цей раз я почув швидку ходу, і пані зараз одчинила мені.

Завжди, коли мене змочить доц, пан або пані беруть газети або яку хустку і обтирають мене. Але сьото разу пані щось клопоталася з обідом, а пан дуже уважно читав газету, і ніхто не звернув уваги на те, що я був мокрий. Підійшов я до пана і зупинився: мовляв — обітри. Але він не бачив, бо похнюпився над читанням. Ненавиджу я газети та книжки! Вони тільки заважають. Оце злізеш кому на коліна, щоб тебе притолубили, а воно книжку держить,— через неї на тебе уваги не звертає. А хочеш заснути на колінах — над ухом тобі шелестить, спокою не дає!

Ну, бачу, що пан захопився читанням, пішов я і штовхнув його.

— Котику, що тобі? — спитав, а очі від газети не одвів.

Така неувага мене образила; я розсердився. Підійшов і став сам витиратися об панові ноги

Спересердя я це робив так швидко, що він зауважив. Торкнувся рукою своєї ноги, аж вона зовсім мокра.

— Оце лихо! — скрикнув він і, вхопивши якусь газету, став мене витирати. Але се було вже не потрібне, бо я й сам усе зробив як слід. Я зліз до його на коліна, скрутився клубком і незабаром заснув. Прокинувся тільки тоді, як пан клав мене на ліжко. Хотів я знов васнути; коли згадав, що треба причепуритися. Умився я, почистив нігті, вилизав усього себе і злякався, побачивши перед собою якогось нового кота. Але в ту ж мить зрозумів, що на стіні проти мене дзеркало і що той кіт — то я сам. Знічев'я став сам на себе роздивлятися і здивувався. І не диво було, що я сам себе не пізнав. Став я великий, гладкий, повновидий та блискучий, аж вилискуюсь. На сивих моїх лапах у мене впоперек чорні смужки, наче наручниці. Шия біласта, ніжна, й на ній такі самі смужки, попростягалися вони теж від рота до вух, та й увесь я пописаний цятами та смугами, наче найкращий маляр розмальовував мене. Вуси і брови густі, білі.

Скільки я на світі прожив, а не знав, що я такий гарний. Мило було мені дізнатися про свою вроду. Скочив я з ліжка й побіг у другу хату Хотілося показатися, який я хороший.

Зирк туди-сюди — нікого нема. Чую, чудові пахощі. Понюхав, — пахне печеною рибою. Вона на столі. Тиша. Нікого не чути. Було вже пізно, і мені хотілось їсти.

Сів я долі і сиджу. Якось неспокійно почувався. Якась таємна турбота була у мене на серці. Посидів біля дверей, але не сиділося. Сів ближче до столу, і

там щось не сидиться. Так чудово пахне, що аж у голові морочиться! Сів біля самісінького столу, на стільці, ще дужче, ще краще пахне!.. І нікого не чуть... «Ну,— думаю,— що буде з того, як я візьму шматочок?.. Адже цим я нікого не скривджу. Вони й самі б його мені дали,— значить, я своє візьму, тільки що раніше. От хіба недобре, що я візьму наче потайки... Але що ж робити, коли їх у хаті нема? Якби були, я б попрохав, а так у кого я питаюся?»

Скочив на стіл і взяв шматок. В одну мить проковтнув його. Вхопив другий... У мене голова мов закрутилась, і я вже нічого не пам'ятав! Чув тільки дивний смак печеної риби...

Коли чую: «Ох, кóте, кóте, що то ти робиш?!»

Пані!.. Я так і злетів зі столу. В пам'яті моїй зосталася миска, де було лише два шматочки риби та й годі, а вона ж була повна...

Я не знаю, що тоді зо мною зробилося. Знаю тільки, що в моєму житті ніколи я не зазнавав такого жаху, такого жалю, такого пекучого картання совісті! Як я міг поїсти всю рибу в тих людей, що мене так любили, що мене жалували, що ніколи нічого мені не жалкували!.. Я трохи не розбив собі голови, розігнавшись до дверей. Двері були зачинені. Непереможний жах та докори совісті навчили мене, що робити. Я вхопився лапою за двері й щосили потяг до себе. Вони одчинилися. Я вискочив у сіни, де надвірні двері були одчинені, і подався на город. Біг, як несамовитий, сам не знав куди й чого. Дощ мене мочив, вітер холодив. Опам'ятався тільки тоді, як опинився аж у п'ятому городі, де живе мій ворог, чорний кіт. Але тепер мені все було байдуже! Я заліз між якісь мокрі колоди і сів. Сидів там аж до самого вечора, але й це мені було байдуже. Що я перечув за цей день, я не можу й розказати!

Мене пік такий жаль, що і дощ, і вітер мені не дошкуляли.

Я не міг зрозуміти, як я міг те зробити! Як я міг з'їсти всю рибу?! Я наївся тієї пахучої смачної риби

так, що мені було важко, а їм, наче на глум, покинув по одному шматочку покуштувати. Який я безсовісний! Який я злодій непретворений! Як я міг їх так скривдити?! Що мені робити? Хіба піти перепросити? Але як я їм на очі покажуся? Я ж згину з сорому! А все-таки треба перепросити, покаятись, щоб вони не думали, ніби в мене зовсім нема совісті, ніби я якийсь пройдисвіт. Запевне, простити мене вони не можуть (хоч би я й не всю рибу поїв), але все-таки мені легше буде, коли вони побачать моє каяття.

Виліз я з колод, роздивився, чи не видно де якої небезпеки, і побіг. Не знаю, як у мене стало сили підскочити і почепитися на клямку, щоб постукати. Мені одчинила моя господиня, що саме виходила від квартирантів. Я присів, притулив уха до голови і тихенько попрямував у покої. Бачу, там світло засвічено; вони сидять і розмовляють. У мене стиснулося серце. Мені згадалося, як ще недавно я був у сій хаті мов рідний і в цю пору сидів у пані на колінах, сухий, чепурний; було тоді мені тепло, добре, а совість я мав спокійну, як літній день. А тепер що? Ох!.. Я вліз у хату і присів біля порога.

— Дивись! Наш кіт прийшов! — скрикнула пані. Я сидів і не ворухився, ждав, що мені скажуть іти геть.

— Але що це з ним? — спитала вона. — Котику, іди сюди! Іди, сивенький!

Я підвівся і, присівши, поліз до неї. Зупинився перед нею, не підводячи голови.

— Котусю, що з тобою?

У мене серце тьохнуло від радощів. Голос у неї був такий ласкавий. Я підвівся і, простягнувши лапу, торкнувся до її сукні.

— Лізь, лізь, розбійнику, нема що з тобою робити!

Я в ту ж мить опинився в неї на руках і притулився, увесь тремтячи. Почав тихеньку казочку. Голосної ще не смів.

Пані погладдила мене. Тоді я від радощів завів та-

кої голосної, що в мене в самого в ухах заляцало. Ох, який же я був радий, який щасливий! Я став мов шалений. Я крутився, чіплявся на шию, ліз цілуватися.

Коли я зовсім помирився з панею, то пішов до пана. І він мене простив. Тоді мені дали їсти. Я їв, хоч соромно мені було. Їжа нагадувала мені моє злочинство... Незабаром вони положили мене спати, вкрили, по-підтикали.

Вони обоє простили мене. Після того я ніколи, ніколи не робив їм ніякої шкоди. Я завжди знаходив у собі досить сили, щоб змагатися зі спокуюю.

Але мені судилося пережити тяжкі години; про це розкажу іншим разом.

* * *

Весною, одного дня, я зауважив у наших хатах якийсь чудний рух. Пан і пані збирали все своє й склали в коші. Мене се невимовно стурбувало: адже так роблять люди, коли збираються покинути домівку. Турбота моя була така велика, що я зовсім не міг їсти і ходив по хатах, як одурманений.

Мої пани це примітили, стали мене жалувати, заспокоювати і вмовляли не журитись. Се ще більше мене вразило, бо коли вмовляють не журитись, то, значить, є чого журитись...

Моє серце правду віщувало: через два дні вони вийшли, забравши свої коші.

Хто розлучався з своїми найлюбішими, хто не мав уже надії їх побачити, тільки той може зрозуміти мене... Два дні я сидів у порожніх хатах і тоді нічого не їв і не пив. Навіть моя господиня звернула на мене увагу і взяла до себе та дала м'яса; того досі вона ще ніколи не робила. Але я не міг їсти, а швидше вернувся в порожні хати і сів у куточку. Я все дивився навколо, згадував, і серце моє розривалося від муки.

Он там,— згадував я,— на тому кріселку сидів пан,

а я, бувало, в його на колінах спочиваю, як вернуся з гулянки. А тут біля вікна звичайно сиділа пані... Бувало, як вертаюся з гулянки, вона дивиться у вікно і вітає мене... Який жаль брав мене, як я те все згадував! До свого ліжка я їй не підходив, хоч воно лежало незаймане біля груби. Нікому мене положити, нікому зврити, нікому, голублячи, мені на добраніч дати.

Далі моя господиня винесла мене відтіля і замкнула двері. Я цілий день ще сидів під ними, а потім подався світ за очі. Опинився аж на леваді й заліз там у кущі. Мабуть, з тиждень я жив там. Було холодно, були дощі, але я ні на віщо не звертав уваги. За увесь час впіймав кілька жуків та пив воду з калюжі. Останній раз, коли я нахилився пити, я побачив у воді себе й ледве пізнав: став сухий, малий, боки позападали, шерсть мов повилазила. От що зі мною зробило моє горе!

Отож я зважив вернутися додому, хоч боляче мені було бачити ті місця, де я був такий щасливий і де я втратив те щастя.

Побіг.

Перебігаю Мурчин двір — своїм очам віри не доймаю! З Мурчиної господи виходить Чорнушка. Та така огряденька, на виду кругленька і весела.

— Чорнушко, чого ви тут?! — скрикнув я.

Вона спершу мене навіть не пізнала, а потім аж лапою видок закрила.

— Ой, Сивку, Сивку! — вимовила вона трохи не з плачем. — Що це з вами? Вас пізнати не можна!

— Горе мене зробило таким, — сумно відказав я.

— Знаю, що вам судилося! І як же я вас жалкувала! Кілька разів я приходила вас шукати, та ніде не могла знайти, думала, що ви пішли світ за очі.

— Так і було. Тепер оце вернувся і не знаю, що робити. Якби я знав, куди вони поділися, то пішов би хоч здалеку глянути. Не можу я без їх жити!.. Я, мабуть, умру...

— Не журіться так! — стала вмовляти мене Чорнушка, а в самої сльози тремтять на очах... — Не журіться! Ви, мабуть, нічого не їли. Стривайте, я вам зараз винесу.

Побігла і через хвилину винесла чималий шматок м'яса. Я з'їв його. Потім став розпитувати, чого вона опинилася тут.

— Та за се повинна дякувати Мурчиному синові!

Адже ви знаєте, що хлопець не такий вдався, як усі. От що він зробив. Треба вам сказати, що він узяв собі звичку почувати надворі, хоч це йому забороняють і мати, і пані. Але він нишком тікає. Одного разу раноранці чує пані, що щось дряпається у двері на веранді. Встала й одчинила. Бачить, входить він (тепер його звать Максом) і кладе пані до ніг гарнісіньке сиве котенятко. Живісіньке й здоровісіньке. Ох, Сивку, якби ви його бачили, яке ж воно хороше! Таке м'якесеньке, як пушок, кошлатеньке, вушки — мов трояндові пелюсточки, підшовки теж рожеві, очиці блакитні, а погляд пильний, пильний та поважний. Ох, що то за краса, що то за втіха!

— Як ви, Чорнушко, любите дітей! — зауважив я. — Але кажіть швидше далі!

— Ну, пані, звичайно, страшенно здивувалася. Річ почувана, щоб кіт приносив котенят, бо вам, котам, байдуже до їх, ви навіть їх не любите.

— Вибачайте, Чорнушко, — заперечив я. — Коли у нас була сіра кішка і в неї були діти, то я часто сидів з ними в коші, грів їх, вилизував навіть; а коли вони старші повиростали, то робили зі мною, що хотіли. Бувало позлізають усі на мене та давай мене за вуха та за хвоста сіпати. Стрибають по мені, як навіжені. Але я їм нічого не казав, терпів, хоч мені тоді ніколи споккою не бувало. Вони більше любили гуляти зі мною, ніж з матір'ю.

— Ну, то таких котів, як ви, мало! Та навіть і ви, я думаю, коли б побачили таке котенятко, що хтось покинув, то не надумались би взяти його та принести додому. Се може зробити кішка, та й то зовсім не кожна. А Макс те зробив. Десь надибав малого, і шкода йому його стало. Взяв і приніс, та так обережно, так делікатно, як се могла б зробити тільки рідна мати.

— Але я не розумію, чого ви там опинились?

— Ось стривайте — розкажу. Коли побачила Мурка несподівано те котеня, то страшенно розгнівалася. Побила сина, подряпала господиню і навіть дитятко скуб-

нула. Пані не знала, що їй робити. Котенятко мале, догляду треба — треба ж його вилізати, приспати. Молочко сяк-так воно вже могло пити, але без няньки ніяк його покинути. Тут пані згадала про мене. Вона чула, що я добре доглядаю малих і люблю се діло. Звеліла принести мене. Уявіть собі, Сивку, як я зраділа, коли мені доручили той скарб дорогий!..

— А Мурка, Мурка?! Вона вам що??

— Того їй не питайте! Самі розумісте. Але за мене оступалися пані та наймичка. Та ще ж мені з дитиною дали окрему хату, і Мурки туди не пускають. Ну, будьте здорові, Сивку, мені треба до дитини.

Побігла вона, а я поплентався до свого городу. Коли чую, знайомий любий голос: киць, киць, киць!..

Я так і похилився на траву. Лапи у мене затремтіли.

— Киць, киць, киць!.. Сивку!

Се ж голос моєї пані! Я прожогом кинувся на той голос. Я плутався в бур'яні, падав, стрибав, як божевільний.

— О, котику мій сивенький, де ж то ти був? — Пані вхопила мене на руки. Я весь трусився, пригорнувся до неї, спустив додолу очі. Почував себе без краю щасливим! Але разом з тим мені чогось було соромно. Мабуть, я вже трохи здичавів там на леваді.

Пані посмутніла.

— Що це наш Сивко такий неласкавий? — мовила вона моїй господині. — Невже встиг забути мене?

І як вона могла подумати, що я міг її забути?! Я поліз цілуватися.

Пані понесла мене на руках. Спочатку я не звертав уваги, куди вона мене несе, а коли побачив, що ми йдемо вулицею, то злякався. Я ніколи не виходив на вулицю: там завсіди собаки та хлопці.

Вчепився я в блузку всіма чотирма. Зустрічали і собак, і хлопців, але вони мені нічого не могли зробити, бо був на руках у пані.

Наостанку ми прийшли до двоповерхового будинку.

Пані понесла мене на другий поверх. Там нас зустрів пан і посадив мене собі на коліна. Пані принесла мені їсти і пити. Але з радощів мені було не до їжі! З ввічливості, щоб їх не образити, я трохи попоїв і зараз знову зліз на коліна; то в одного посиджу, то до другого піду. Я їх обох однаково люблю.

Так я пробув у їх аж до вечора. Коли сонце стало заходити, пані однесла мене додому.

Цілу ніч я ходив по городу, мріяв, розмілював і іноді співав. Та трохи собі біди не накликав,— бо, почувши мій спів, чорний кіт прийшов і хотів зо мною битись, але я втік. Проте ся напасть не зіпсувала мого настрою. Я підждав, поки ворог зайде далеко, і знов став ходити та співати, тільки вже помаленьку, сам до себе, щоб ніхто не чув.

Коли стало світати, мене почало тягти до моїх палів. Став пригадувати, куди ми йшли, та міркувати, чи не можна туди пройти не улицею, а городами. І справді можна було, хоч і не скрізь; у всякім разі бігти вулицею доводилось небагато.

Як я се зміркував, так і пустився туди,— не було моєї сили втриматись. Прибіг, аж там двері зачинені. Кричати боявся, бо могли почути також і вороги. Сів та й сиджу, жду, що, може, хто з їх вийде або як-небудь з вікна побачать.

Справді, побачили з вікна і взяли мене. Та як же вони втішалися, що я сам до їх прийшов!

* * *

Повелось так, що я вранці до їх приходив, а увечері йшов геть. Взагалі обставини склалися добре для мене: до їх приходив щовечора один знайомий, а як ішов додому, то забирав мене з собою і односив аж до воріт моєї господині. Коли траплялося, що той пан сидів довше, ніж треба, то я нагадував йому, що пора йти, і він схоплювався, засоромлений, та поспішався

взяти мене і йти геть. Правду кажучи, я сам охоче сидів би довше, а ще краще було б мені зовсім оставатися, але раз я повинен був іти геть, то я робив так, як мені веліли мої обов'язки. А як я люблю, щоб усе робилося в свій час, то рівно о дев'ятій годині ми мусили збиратися в дорогу.

Але по ночах я зовсім не міг спати. Ніяк не міг діждатися того часу, коли мені пора йти. Став приходити все раніше та раніше та цілими годинами дожидався на рундуці, бо на їхньому рундуці все-таки було мені якось легше, ніж у нас на городі.

Одного разу я прийшов, мабуть, о третій годині ночі. Сиджу на рундуці і куняю. Коли мені здалося, що біля вікна на другому поверсі, де жили мої пани, щось ворухнулося. Підняв голову і бачу, що вікно одчинене і біля його стоїть пані: мабуть, хотіла вона подивитися, яка ніч; а ніч була місячна, тепла. Потім пані спустила очі вниз і зустрілася з моїми очима. Се була одна мить. Пані одійшла, але вікна не зачинила. Така була в їх звичка, щоб у другій хаті вікно було вночі одчинене, коли хоч трошки було тепло. Се їм потрібно, здається, для здоров'я.

Тоді в моїй голові промайнула одна думка... Подивився я уважно вгору і навколо і побачив, що біля самого того одчиненого вікна є дерево. Зліз я на його, потім — стриб! І опинився на вікні. З вікна на поміст. Увійшов у хату і, побачивши на канапці купку паніних блузок, що звечора принесла прачка, зліз на їх, скрутився і заснув надзвичайно міцно та смачно, — бо таки я останнього часу не досипляв.

Прокинувся, почувши, що мене будять, беруть за лапи, за голову. Бачу, біля мене стоять пан та пані і дивуються. Мені стало соромно, бо я, властиво, без дозволу вліз у вікно; та ще, може, мені не слід було лягати на ті блузки...

Але пані не розгнівалися, а навпаки, втішались, який я розумний та догадливий. З того часу я міг приходити, коли хотів, і таким чином зовсім оселився у їх.

До моєї господині я тільки інколи навідувався, але все-таки навідувався, бо то ж був мій рідний куток. Одного разу побіг одвідати Чорнушку. Викликав її, вона вийшла.

Хороша така стала, блискуча, оксамитна і весела, очі аж сяють. Як вийшла, то ледве привіталася, як зараз скрикнула:

— А знаєте, ми з Муркою стали подругами!

— Подругами з Муркою? — я аж остовпів.

— Вам це здається неможливим?

— Та це ви смієтесь з мене?!

— Ні, не сміюсь, кажу навсправжки. Ось послухайте! Яюсь сиджу я і чепаю свого вихованця; коли Мурка у вікно. Стала і на мене гнівво дивиться. Я злякалась і швидко затулила собою котенятко, щоб вона його не подряпала. Вона те побачила, і їй стало мов ніяково. Далі каже:

— От ви малого сховали, а я хотіла на його подивиться. Все ж таки воно нібито мені онуком приходитьсь. Покажіть мені його!

— Ні! — відказала я, хоч і думала, що горе мені за це буде.— Ні, не покажу. Хто його зна, яка у вас думка... Може, ви його бити будете...

Вона — нічого. Сіла долі і замислилась. Потім говорить:

— І справді, не диво, що мене всі бояться й не люблять. Я ж до всіх чіпляюся... А я, властиво, зроду не сердита. Та ось я тобі розкажу, чога я такою стала. Коли я була ще підлітком, то була дуже весела та жвава. Цілий день, бувало, бігаю та стрибаю, все мені ставало за іграшки: і суха груша, і папірчик, і мотузочок усякий. Граюся, бувало, граюся, а далі так утомлюся, що впаду й засну. Як висплюся, тоді знову схоплююся, знову починаю те, що раніше робила. А тоді у моєї пані гостювала одна своячка,— так років десять, мабуть, мала. Отож вона завела цей звичай, щоб недоїдки котам виносити і щоб хто хотів, той приходив їсти. Бо,— казала вона,— є такі коти, що господині у їх недобрі та

скупі, то нехай ті коти приходять до нас — ми, що можемо, те їй даватимемо. Добра дівчина вона була і котів щиро любила! Дуже вона любила гратися з нами, а так, як я була найвеселіша, то вона зі мною найбільше їй гуляла. Але гратися як слід вона не вміла — не гралася, а дратувала.

Наприклад, візьме та пальцем мене по носі їй зачепить раз, другий, третій, безліч разів. Воно ніби їй трохи не боляче, але коли це робиться без упину, настирливо, то так роздратується, що не знає що зробив би. Потім я старша стала, поважніша, вже у мене їй діти свої були, — думки вже не ті, щоб гратись та крутитись, а вона вимагає, щоб я таки поводитись, як раніше. Та їй докучає мені, та їй докучає мені, що, бувало, хоч на стіну дерись! Та так щодня! Тоді я їй звикла все сердитись: що не побачу, не почую, все мене дратує... Та от так і досі...

Отак розказала мені Мурка, а потім замовкла і знову замислилась.

Стало мені її шкода. Схотілось мені показати їй малого. Я взяла та їй одійшла трохи від його. Дивлюсь, а воно заснуло. Лежить на спинці, рожеві устонька у сні розкрило. Хороше таке, повновиденьке! Мурка підійшла близенько.

— Яке ж воно гарнісіньке! — сказала вона з утіхою. — Люба Чорнушко, будемо жити у згоді та виховувати це миле сотворіння!

І почала мене лизати. Я її. Так вилизали одна одну, що аж мокрі обидві стали. Яка я тепер щаслива, ви собі і здумати не можете! Слухайте, Сивку, зайдіть до нас у гості, подивіться на нашого малого!

— Ні, дякую, Чорнушко, — відмовивсь я швиденько, думаючи, що там міг би зустрінути Мурку. — Дякую! Мені треба поспішатися додому.

— Годі, Сивку! Чого вже там так поспішатись! Ви, може, думаєте, що Мурка вас поб'є? Ні, ви тепер цього не бійтеся. Я навіть повинна вам переказати те, що вона мене просила: вона прохає у вас вибачення за дав-

нішні образи і обіцяє їх вам не чинити більше. Ходім, ходім! Та тепер її у мене й нема. Вона пішла до Максима — він тепер оселився на гусятнику.

Не можу сказати, щоб у мене було спокійно на серці, коли я ліз за Чорнушкою у вікно.

У хаті, в куточку, на барвистому килимку, сиділо сиве кошеня. Справді, дуже непогане, тільки вже замудро кошлате, наче пір'їна.

Як побачило воно мене, зараз витяглося — високе таке, на довгих ногах, вип'яло спину, боки стали плісковати, мов у риби, а хвіст зробився схожий на ту щітку, що нею чистять лампи. Почало виступати проти мене боком, очі витріщило.

— Що ваш вихованець зроду котів не бачив, що так поводитьсь? — спитав я трохи ображений.

— Та так, як і не бачив. Ми ж його не часто водимо гуляти, та й то тоді, як у саду нікого нема. Але подивіться, яке воно хороше! Правда?

— Правда! — ввічливо згодився я. — Що ж, Чорнушко, ви, значить, зовсім покинули ваш двір?

— Ні, я туди вернуся, як виросте оця дитина. Мені було б шкода покинути мій рідний куток. Та й господня у мене добра. Хоч і не годує мене так, як тут годують, але це через те, що вона кращого не має і не їсть кращого сама.

Чого люди нас називають невірними? — став я міркувати. «Кіт, мовляв, і сякий, і такий, він звекає до місця, а не до людини». Бо люди вважають, що ми повинні любити наших хазяїнів і коритися їм, хоч як би вони з нами не поводитись. І що в тому поганого, коли ми справді звекаємо до місця? Адже в людей, хто любить свій край, то кажуть, що це дуже гарно; чому ж — коли ми любимо наш рідний край, то це має бути погано? Та коли хазяїни поведуться з нами добре, люблять нас, то й ми любимо їх і йдемо за ними хоч на край світа.

— Кажуть, Сивку, що ви зовсім перейшли до тих панів.

— Зовсім. Вони мене люблять, і я їх люблю, через те мені було б тяжко жити окремо.

В цю мить на вікні з'явилась Мурка. У мене в очах потемніло, незважаючи на те, що переказувала Чорнушка... Мурка стрибнула додола і підійшла до мене. Вираз її очей був тихий, лагідний — такого я в неї ще й не бачив...

— Здорові були, Сивку! — привіталась вона. — Як маєтесь?

— Дякую, шановна Мурко, дякую! — поспішився я відказати, але мій голос тремтів. Вона лизнула мене кілька разів... Я сидів, як на жару!.. Потім вона пішла до малого і стала його чепурити. Воно ж саме розгулялось: почало чіплятися їй на шию, тягти за хвіст, стрибати навколо. Вона те все терпіла. Тільки раз трохи не розсердилась. Це тоді, як вона хотіла йому вилізати шию, а воно взяло та вчепилося їй в обличчя всіма чотирма. Проте вона перемоглася й не розсердилася, тільки придавила його лапою до килима і, незважаючи на те, що воно вимахувало лапами, таки вилізала як слід і шию. Воно розсердилось і, як вона його пустила, напалось на мене і одно настовбурчується та виступає проти мене — то з одного боку, то з другого. Не знаю, чи довго б це велося, але, пнучись зробитися якомога вище, воно перекинулось і після того так засоромилось, що сховалось і більше не вилазило. Може, й заснуло де в куточку.

Коли я добре нагостювався, то побіг додому, бо вже скучив за своїми любимими панамі.

З МОЇХ СПОГАДІВ

ЯК Я КОЛИСЬ Й СОБІ ХОТИЛА ПИСАТИ ІСТОРІЮ

I

Коли я була малою, то з усіх наук, здається, найбільше любила історію. Досить було мені прочитати на книжці, що вона історична, а вже й вигляд її здавався цікавим та принадним.

Мені й самій хотілося писати історію. Але яку? Се було дуже трудно. Може, історію нашого села? Але як почну розпитувати, то старші зараз догадаються і будуть з мене сміятися. Я хотіла писати історію для власної втіхи і нікому її не показувати.

Хіба написати історію нашого саду?

От я й почала думати, як би її написати.

Той сад з прадідів належав до нашого роду. Се був невеличкий сад. За прадіда там була пасіка. Він був зараз за нашою господою, а я завсіди гуляла тамки. Зі старших туди мало хто ходив, і я вважала його ніби своєю власністю.

Овочевого дерева там було небагато; воно там щось не приймалося або погано росло. Зате там була величезна груша, віття якої спускалося навколо неї наметом аж до землі, і коли вона цвіла, то під нею було без краю хороше та пахучо. Вона мені тоді здавалася якимсь храмом, так там торжественно гули бджоли, такий чудовий запах ішов від віття і так таємничо-прекрасно світило сонячне проміння крізь білий цвіт.

Посеред саду стояло багато вишень, котрі завсіди рясно цвіли, але завсіди мало родили. Уліті я дуже любила сидіти під ними. Вишні росли так, що під ними лишалися вільні круглі місця — лоцини. Я їх вважала своїми покоями. Мені хотілося прибрати і прикрасити

ти покої обов'язково власноручними виробами і обов'язково з найпростішого матеріалу. Там у мене були «подушечки», виплетені з тоненьких гнучких лозинок. Трудно було користуватися тими «подушечками», бо вони були тверді і скрізь стреміли гострі кінці. Були там килими з рогожі та трави, дуже не міцні і кострубаті. Але мені здавалося, що в тих, збудованих самою природою, палатах не личило слати килими з тканини, Бог відає де виробленої, — там повинно було бути тільки своє, питеме.

Там були також і прикраси. На лозових обручках висіло усяке пахуче зілля, на гілках різні немудрі речі з жолудів, з різнобарвної kwasольки, з квіток та китиць різної волохатої трави.

Мені здавалося, що там їсти треба тільки найпростішу страву і обов'язково тільки рослинну. І там вона здавалася незвичайно смачною. Я туди брала хліб, огірки, помідори, моркву, печену картоплю, яблука та грушки. Ласощі та м'ясо були би там зовсім не до речі, і я їх там ніколи не їла.

Моя страва висіла у кошичках власного виробу на високих гілках; були в мене і трав'яні обрусики та полумиски, що я їх сама паробила з жовтої глини, вибілила та прикрасила по вінцях жолудями та усяким гарненьким зерном.

Кімнат там було чимало: світлиця, кабінет, спочивальня і ще кілька кімнаток. Але мій собака Жучко нарешті випровадив мене відтіль. Він сподобав собі мою світлицю, а часом спочивальню на спання і, викопавши ямку на моїй чудово вирівняній долівці, лягав там спати.

Він се робив день по день, і щодня я мусила зарівнювати ямку, котру він викопував. Але долівка вже не могла бути такою рівною та твердою. Се мені було так неприємно, що я занедбала свої палати і перенеслася під грушу.

Там була тільки одна величезна саля, така величезна, що я не могла її усю прибрати як слід. Навіть за-

мести її було трудно, стільки гіллячок та давнього листя навбиралося під нею за довгі роки. Крім того, сидіти там долі було трошки страшно. Там педалечко ріс кущ бучини, під яким, я чула, хтось колись бачив гадюку. Та й я сама власними очима бачила під ним жука рогача.

Я вибрала собі резиденцію на самій груші поміж гілками, що розлягалися на всі боки. Там посередині було дуже гарно сидіти. Відтідь було видно далеко навколо, навіть було видно шлях і частину села. Бувало, як зачую, що шляхом гуркотять колеса, зараз гляну і побачу, що їде. Я не знаю, чого було так цікаво побачити, що воно їде попри двір, але було дуже, дуже цікаво, який кінь, який віз і хто там сидить.

У саду була моя гойдалка. Ох, як же я любила гойдатись! І як же трудно мені було її зробити! Річ в тім, що старші не давали мені на неї шнура, бо вважали гойдання пустою забавкою, котрій не треба потурати. Але й не забороняли. Я ж без неї не могла собі й уявити ні весни, ні літа, ні осені. Мені було дуже трудно роздобути шнура. Купити не дозволялося, так і доводилося здобувати його іншими способами.

Протягом цілої зими я збирала всі шнури та шнурочки, які тільки могла, і змотувала їх на клубках. Час від часу я брала їх і міряла, щоби знати, скільки навбиралося шнуру. З початку зими і навіть серед зими, у мене завмирало серце, коли я се робила. Мені здавалося, що я ніколи не надбаю стільки, скільки було треба на гойдалку. Але кожної зими все кінчалося добре: на весну мій клубок оказувався величенький. Весною, коли вже спадали сніги і земля тужавіла, коли у садку на сонячних лощинах пробивалася молода травичка, а в гаю розцвіталися ясно-сині проліски, я бралася робити гойдалку. Найперше треба було зв'язати всі шнурки і виміряти їх, щоби знати, у скільки всукувати їх, чи уш'ятеро, чи ушестеро, чи можна і в більше. Коли шнур був готовий, я першого свята прохала одну з наймишок, щоби вона причепила шнур до гілки. До

сього в мене була призначена велика яблунева гілляка, що виросла якось чудно: зовсім рівно над землею убік. Зверху на ній було чимало густолистого віття, через що моя гойдалка була завсіди в холодку.

У саду були дві вишеньки, що я посадила, коли була зовсім маленькою. Тоді восени я якось викопала кілька молоденьких вишеньок, майже обрубала їм коріння і всім на сміх посадила. А вони взяли та й поприймались. Боже, яка то мені радість була, коли вони уперше зацвіли! Правда, квіточок було мало і якісь такі марненькі, але мені вони здавалися кращими над усі. Тільки ягід з них ніколи не виходило.

Окрім кількох трояндових та бузкових кущів, у садку майже нічого не було, але трава і прості квітки там гарно розросталися. Особливо з того краю, що прилягав до діброви. Вона зараз від саду круто спускалася униз до болота, де росли густі та високі очерети.

Тільки я туди не любила ходити — мені було страшно. Я була певна, що в очеретах водяться вовки. Моя мати розказувала, що як була маленькою, то одного разу пішла з сестрами гуляти в діброву, і вони, гуляючи, спустилися аж до очеретів. Там вони почали рвати квітки, коли глянуть, а з очеретів виглядає справжній вовк. Такий великий, сірий, а очі аж горять. Щастя було, що вони встигли втекти від нього.

Під дібровою в садку росло багато листя і полуниць. Щовесни там бував і цвіт, але ягід ніколи не родило. У нас в родині були перекази, що колись давно там уродило стільки полуниць, що хтось назбирав їх цілу жменю. Я іноді цілу годину лазила та шукала їх. Не ласувати мені хотілося — я навіть зовсім не могла їсти полуниці, а знайти їх, наче який скарб. Потім, положивши їх на кленовий листочок і обложивши навколо дрібними квіточками, врочисто подарувати бабусі.

Майже посеред саду була досить глибока яма, в якій ріс великий та буйний кущ бучини. Казали, що колись давно то був льох на бджоли. Мені не дозволялося близько підходити до неї, то я й сама боялася, щоби

не впасти і не покалічитися. Проте мене та яма дуже цікавила. Мені здавалося, що якби ту яму розкопати, то можна знайти якусь стародавню річ. Я ж тоді тільки й мріяла, що про археологію. Одного разу, копаючи поблизу, я знайшла якісь черепки і була певна, що вони рештки стародавньої посудини. З мене сміялися і казали, що там не так давно був смітник.

Але я все-таки намагалася скласти до купи ті черепки, чи не вийде яка посудина, а тим часом уявляла собі тих людей, що колись нею користувалися.

Може, її зроблено ще в ті часи, коли були козаки. Тут, кажуть, за їхніх часів було невеличке селище. У степу, не дуже далеко від нашого двора, була могила, котра називалася сторожовою. На тій могилі день і ніч стояла варта і дивилася, чи не йдуть татари. Коли вона заглядала їх, то запалювала смоляні барила, що завжди стояли наготові на сторожовій. Люди, побачивши той вогонь, забирали своє майно і тікали в очерети. Коли татари, пограбувавши що можна, ішли геть, вони верталися назад до своїх півзруйнованих, а часом і зовсім спалених осель.

Ох, як, мабуть, страшно було людям, коли вони бачили той червоний огонь на сторожовій! Як вони плакали та метушилися, покидаючи свої оселі!

А може, сю посудину зроблено ще давніше? Ті люди, що жили ще раніше від козаків, здавалися мені мовби не справжніми людьми, а нібито трошки русалками та лісовиками. Певне, тоді тут не було ні селищ, ні садів, самі тільки ліси та степи. Болото було не болото, а могутня, широка та глибока ріка. У степу росла трава куди вища від людини, вся перевита пахучим червоним горошком, рожевою та білою березкою, вся уквітчана васильками, материнкою та іншими запашними квітами.

Ліси були такі густі, що там було аж темно, а стовбури дерева здавалися величезними стрункими колонами. Там родило багато усяких ягід, і пташки співали в ранку до вечора. У лісі водилися дикі звірі, але мені

чогось здавалося, ніби люди, що жили в ті часи, вміли боронитися і перемагати їх. Ті люди були зручні, дуже та сміливі, і змагання з дикими звірами надавало лісовому життю якоїсь принади.

Певне, ті люди ходили в довгих білих сорочках, а дівчата завсіди були завітчані і замість намиста носили разки червоних ягідок та горішків.

Я іноді так захоплювалася тим уявленим життям, що надівала довгу білу сорочку, набирала горіхів, ягід та хліба і сідала під берестками біля самої діброви. Біля себе, як зброю, клала сапку і сиділа там від обіду аж до вечера. Надвечір думка про вовків, що, напевно, подяться в очеретах, робилася такою настирливою, що переважувала усі уявлені небезпеки та перемоги над хижими звірами. Тоді я верталася додому, і там мені вдавалося так тісно та невесело.

У садку ще був мій квітник. Багато я мала з ним роботи, але він завсіди виглядав досить нужденно. Чи я не вміла ходити біля квіток, чи там була для них негарна земля — не знаю. Обложення з трави висхало та розпадалося, насіння не сходило або сходило пізно, рослини виростали якісь хворі.

* * *

Коли я обдумувала, як се все написати, мені нараз шибнула думка: хіба се буде історія? Швидше, може, географія, ніж історія, а ще швидше мої власні спогади.

Се все для історії було зовсім непридатне, треба було придумати щось інше.

II

Мені все-таки дуже, дуже хотілося написати історію.

Я думала, думала, нарешті надумала: наш двір — се уся земля.

Коти, собаки, барани, телята, кури, індички та каченята — се різні народи.

Приміром, котяча історія.

Котячий народ у нашому дворі починає свою історію ще з тих часів, коли моя мати була малою.

Коли вона з дідусем та бабусею уперше приїхала сюди літувати, їй хтось подарував сіреньку з жовтими плямами кіточку Мурочку. У тої Мурки найшовся син, жовтий, як гарбуз, через що його назвали Гарбузом.

Нехай в котячій історії Мурчин рід буде королівський рід, а інші коти, що були подаровані або що самі попроставали та мали нащадків, нехай будуть народом.

У Мурочки була Лиска, у Лиски Білочка, у сеї Жучка, у Жучки Киця. При Киці була на світі вже і я, і вона належала власне мені. Від сього часу мені буде легше писати історію, бо се я можу писати не по переказах, які не завсіди бувають правдиві, а по власних спогадах.

При Киці котячий народ був вже численний, але жив у згоді і ніякого безладдя поміж ними не було.

Але коли Киці було вже два роки, тітка Ліза привезла від знайомих маленьке муреньке котеня з дуже блискучими очима. З нього виросла дуже гнівлива кітка Чортиха, котрої боялися не тільки всі коти, а й люди і котра з самого малку намагалася зіпхнути Кицю з королювання, щоб самій королювати.

Коли вона їла зі спільної миски, ніхто з котів не зважувався їсти разом з нею, навіть найгордовитіші кітки та найдужчі коти. Киця ж завсіди їла з простими котами.

Чортиха не знати чого завсіди була розгнівана.

Приміром, пам'ятаю, що раз я сиділа в світлиці і вишивала простирало для сподіваних Кициних кошеният. Чортиха лежала на кріселку, недалечко від мене. Якось я зненацька випустила наперсток, і він покотився під Чортишине кріселко. Я нахилилася, щоб його узяти, а вона кинулася до мене і вчепилася обома ла-

нами мені у волосся. Ледве я від неї оборонилася. Потім мені було дуже соромно, що вона мене побила.

Найдужче чіплялася Чортиха до Киці. Ся передше була така поважна кітка, велика та оксамитна, її всі слухали, всі шанували, а Чортиха так її переслідувала, що бідна Киця мусила завсіди від неї ховатися, паче остання. Скінчилося на тім, що одного літа Киця пішла жити до сусід та так і зосталася там навіки. Сусіди були люди убогі, і їй там доводилося жити досить злиденно, але все-таки легше, ніж там, де взяла гору люта Чортиха. Вона інколи навідувалася до нас, але тільки крадькома, щоби та її не бачила.

Стала Чортиха королювати над котячим народом. Коли стала королювати вона та її рід, усе пішло по-іншому. Між котами настали такі сваря, що не тільки їм самим, а й нам усім доводилося гірко. Чортиха та її дочка Чортючка щодня приводили всіх котів до такої бійки, що трудно було їх і розбороняти. Крик, галас, біганина! Всі коти люті, перелякані, один одного боїться або один одного намагається скривдити.

Давніше, бувало, вони всі любили лежати на бабусиному ліжку — так, бувало, і вкриють його різнобарвним килимом. Але Чортиха з дочкою, і собі уподобавши те ліжко, більше нікого туди не пускали.

Раз у раз, разів по десять на день, вони кого-небудь били і при сьому самі ж таки страшенно кричали. Обі вони були маленькі, сухенькі, золотоокі і такі жваві, що ніхто не міг справитися з ними.

У Чортючки була дочка Замурзанка (у неї на носі були якісь такі плями, що вона завсіди здавалася мов замурзаною). Але ся була така вже лиха, що ще не навчилася добре ходити, а все в коші заводила з коте-пятами сваря, а старим кіткам передряпувала носи.

Її довелося віддати до знайомих, де вона жила одна, і їй там нікого було бити та мучити.

При королюванні Мурчиного роду визначився котик Гвоздик, що був чорний з білим, а ніс мав такий пописаний, що він нагадував квітку, так званий хін-

з'їкий гвоздик. Він буває білий з червоним. Гвоздик був дуже розумний і розсудливий. Моя бабуся так йому віри доймала, що раз поручила доглядати маленьке курча, котре квочка вилупила десь у бур'янах, а водити не схотіла. Се було восени, і Гвоздик любив сидіти на вікні та грітися на сонечку, розглядаючи, що діялося на подвір'ї.

Бабуся пускала під нього курчатко, і воно, горнучись до теплого м'якого котика, почувало себе дуже гарно. Гвоздик усе дозволяв. Але одного разу ми почули, що воно страшенно запищало. Кинулись ми туди і побачили, що Гвоздик вже несе його в зубах. Його зараз ввіймали, і курча відняли живе і здорове. Я ніяк не могла зрозуміти, навіщо він його взяв. Може, йому обридло з ним панькатися і він хотів збутися його, а може, впало на думку, що його можна з'їсти.

У нас ще багато говорилося про вірного Медведика, сірого та великого kota, що був мій з мамою і ніколи з нами не розлучався.

Одного літа ми поїхали гостювати до свояків, а бабуся попрохали доглядати Медведика. Вона його теж дуже любила. Після нашого від'їзду Медведик кілька днів нічого не їв і все ходив по хатах та блукав по подвір'ю, шукаючи та кличучи нас. Він був такий сумний, що, казали, на нього було жалко дивитися. Потім він став трошки їсти, але дуже мало, тільки-тільки, щоби не пропасти з голоду. Коли ми приїхали, то ледве пізнали його, так він змарнів.

З Мурчиного роду мені дістався майже зовсім білий котик, котрого всі величали Павлом Івановичем та казали йому «ви». З самого малку він був великим, міценьким котенятком, а потім почав чогось все хворіти та хворіти і так й зостався хворим на все життя. Він був маленький, миршавенький, не ходив гуляти, і ніколи йому не хотілося їсти.

Я його дуже любила і все робила, щоби тільки він видужав. Найперше його треба було добре годувати, а він майже нічого не хотів їсти. І то тільки тоді, як

Йому приспівувала. Оце, бувало, приспівую — він і береться до їжі, тільки перестану — він їсти кидає. Ів нешвидко і неохоче, що доводилося іноді по півгодяни співати. Та ще було таке: співаю сумної, він їсть помаленьку, заспіваю веселішої — він їсть швидше, ще веселішої — він ще швидше. Всі з нас сміялися.

Потім він все-таки одужав і хоч не виріс, але став огрядненьким, повновидим котом.

При королюванні Чортишиного роду визначився підліток Масько. Він був ячийсь особливий, не схожий на інших. Приміром, він не любив м'яса і взагалі тої страви, що люблять коти. Зате він живився зеленою цибулею, салатою чи часником. Коли ж чув запах солоних огірків, то робився мов божевільний. Бувало, часто викрадає огірки зі стола. Він був сином бабусиної Галочки, але Чортиха забрала його собі і сама виховала.

Одного разу я побачила, що він стоїть у саду перед зачиненим вікном і щось держить у зубах. Придивилася: аж то малесеньке котенятко. Я швидше відчинила вікно, і він, ускочивши в хату, положив мале переді мною. У нас довго згадували сей геройський вчинок. Коли б так зробила доросла кітка, що вже сама мала котенята, се було б зрозуміле, але щоби кіт, та ще й малий, про таке ніхто ніколи не чув. Кожний кіт, та ще малий, ніколи не догадався би, що то котеня, а подумавши, що то миша, з'їв би його. Таке бувало.

З того котеняти потім виріс темно-сірий котик з чорними оксамитними смугами. А Масько пішов літом жити в ліс та так там здичавів, що більше до нас і не вернувся. Ми його бачили тільки здалека, коли він приходив відвідувати наших котів.

Потім нас дуже потіпали дві кіточки: Маленька та Сіренька. Вони були молодесенькі і однакові на вік і дуже щирі подруги з самого малку. У обох разом пайнлися котенята. У Сіренької вони були якісь слабі і через два дні загинули, а у Маленької найшлося тільки одно, досить велике і довге.

Їм поставили в кутку кіш, послали сіна, заслали чистенькою рядниною, і обі кітки мусили доглядати та виховувати свого одинчика. Але ж вони й самі були майже котенята, і їм самим ще хотілося гуляти, а не сидіти цілий день у коші. Вони найдужче любили сидіти у нас біля будинку. Щоби не кидати малого самого і щоби не сидіти біля нього цілий день, вони от що видумали: Маленька брала його за потиличку, Сіренька біля хвостика та несли туди, куди їм хотілося.

Котячий народ провадив невпинну війну з собачим. Багато котів загинуло в тій безглуздій боротьбі. Скільки ми не доглядали, скільки не обороняли, але собаки часто перемагали бідних котів і душили їх.

III

Далі я думала, як напишу історію собачого народу.

Відкіль він прийшов у наш двір і від кого повівся, се я не могла дізнатись у самих найстарших. Бог відає, може, собачий народ прийшов сюди ще з тими людьми, які уперше оселилися тут, на краї степу, над болотом.

Наші собаки були простісінькі селянські собаки — одні з довгими рівними хвостами, другі зі скуйовдженими, важкими, повними реп'яхів, нечепурними.

Поміж собаками завсіди був один найстарший, котрого всі інші боялися і з котрим ніколи не сперечалися. Зустрічаючись з найстаршим, всі інші в ознаку пошани та слухняності покірливо лягали перед ним.

Собачі королі завсіди були якісь похмурі та люті не тільки до собак, а й до людей, не тільки до чужих, а й до своїх.

Різниця між котячим та собачим народом була ще та, що у котів здебільшого були королихи, а у собак неодмінно королі. З них, крім лихої вдачі, ні один нічим не визначився.

Найстаршою у нас була Рябка, невеличка гладенька собачка, що завсіди лежала на рундуці. Вона май-

же всім нашим собакам приходилася або матір'ю, або бабою, або прабабою. Вона нікому не діймала віри і нікого з чужих не припускала до рундука. Навіть своїх завсіди добре обдивляла, особливо коли вони надіявали що нове, чого вона ще не бачила. Раз, коли я уперше наділа нові чобітки, вона вхопила мене зубами за ногу і прокусила чобіт. А ми ж з нею були великі приятельки.

У неї між іншими нащадками була дочка Лиска, дуже розумна, хитра та розбишакувата.

Коли у Лиски найшлося перше цуценятко, Рябка забрала внука собі і не віддавала матері. Та, бувало, сяде біля колод, під якими Рябка ховала малого, та й почне вити так, що аж сумно робиться. Я піду, заберу цуценя і віддам Лисці. Рябка прийде і віднесе його назад. Так було, аж поки воно вирросло.

Вирросло страшенною розбишакою. Ганялося за курками, за котами, за баранами та телятами; рвало одягу людям. Але парубки-наймити його дуже полюбили, і от за що. Бувало, вони у свято зберуться де на колодках і почнуть співати. Він прийде, сяде проти них і слухає, та так уважно-уважно. Видно було, що співи йому дуже подобалися. Коли ж вони починали співати веселенької та швидкої пісні «Про Саврадіма», він починав у такт вихитувати головою, потім схоплювався, крутився на одному місці і верещав, як навіжений.

Парубки його самого прозвали Саврадімом і завсіди панькалися з ним. Він же таке з ними витворяв, що я не знаю, як вони йому вибачали. Бувало, котрий іде двором, а Саврадім вчепиться заду зубами за чамарку та й тягнеться по землі. Таким чином навіть одягу драв. Він часто заносив сорочки та чоботи і ховав у бур'янах.

Далі він почав робити у хазяйстві такі шкоди, що дідусь казав віддати його кому-небудь. Один з наймитів забрав його з собою.

Лиска дедалі робилася теж такою шкодливою, як і син. То у вікно ускочить та все зі стола поприбирає,

то у пекарню метнеться та хлібину вхопить, то курятник відчинить зубами та лапами і всі яйця повиїдає.

Про неї також думали, що вона і кури душить.

Коли саме на неї таке подумали, у неї найшлися цуценята, та аж десятеро. Дідусь сказав, що не хоче держати ні її, ні її дітей і щоби їх всіх куди-небудь віддали. Довелося віддати її з усією родиною до одної знайомої, що жила на другому кінці села.

То було восени. Погода стояла холодна, вітряна, дощова, а вночі ударив мороз.

Другого дня вранці я, ідучи попри хлів, де Лиска мала передше притулок, почула, що там нищать цуценята. Увійшла туди і побачила Лиску з усіма її дітьми. Вона була така знесилена, що не могла встати.

Показалося, що вона всю ніч посила малих назад до нас. Позаяк вона знесилювалася і позаяк погода була така холодна, вона вночі добивалася до кількох селянських хат. Люди, чуючи, що щось стукає в двері, виглядали у віконце і бачили, що в двері дряпається собака з цуценятою. Проте ніхто їй не відчинив, і бідна Лиска мусила нести дитину далі.

Дідусь знову звелів випровадити її з двору. Знову її відвели та віднесли цуценят, і знову вночі вона їх поприносила. Так вона робила аж тричі, хоч нові хазяї і прив'язували її, і зачиняли у хлів. Але вона якось викручувала голову через ланцюг і видиралася з хліва.

Стало зрозуміло, що Лиску з двора не випровадити. Вона якось сама догадалася, що дідусь не злюбив її, і стала так від його ховатись, що він її ніколи не бачив. Але що було робити з малими? Вона сама сховала їх у садку в агрусовому кущі. Тільки й там було небезпечно: дідусь часом проходив поблизу і міг почути їх голоси.

Коли б цуценята були більші, їх можна було б пороздавати людям, а куди ж було подіти таких малих?

Я попереносила їх аж під діброву. Там паркан був трохи похилений, і я, попроставлявши до нього усякого гілля та бур'яну, зробила їм затишну хатку. Середині була викопана ямка та вистелена сіном.

Все було гаразд, поки цуценята були малі і сиділи там, але коли стали підростати ти вибігати, почалася певпинна турбота через них. Вони заблуджували у

бур'янах, що, певне, їм здавалися страшним лісом, і, злякавшись, починали галасувати. А дідусь же міг почувти!

Лиска, як вони підросли, не могла вже сама годувати. Довелося мені посити молока, хліба та печеного гарбуза, хоч на мене часом гримали старші. Цуденята зачувши ще здалека, що я йду, починали радісно гавкати і всім гуртом вибігали назустріч. У мене аж душа холола.

Скінчилося на тому, що тільки вони трошки попідросли, їх довелося швидше роздати по людях, а Лиску відвести до знайомих, аж у друге село.

Найгіршою рисою собачого народу була ворожнеча до котячого.

Треба не забути згадати в історії про Жука, Рябчиного сина, що був моїм приятелем. Ми з ним завжди гуляли, а коли я гоїдалася, він лежав поблизу на траві.

Коли, бувало, я почну співати, він спочатку мовчить, тільки криво на мене поглядає. Потім він починає вовтузитись на місці, далі схоплювався і з рознукою починав вити. Я мусила замовкнути. Дехто мене втішав, що то він так захоплювався моїм співанням і сам хотів співати разом зі мною. Але мені здавалося, що просто воно йому обридає і він благає мене замовчати. Мене се обиджало.

Коли я йому давала хліба, а він вже наївся, то він починав носити його по всьому саду, аж поки не найшов прихожого місця, де і закопував шматок. Потім, коли він був голодний, а нічого було їсти, він відкопував закопані шматки і наїдався.

Взагалі ж талановитих у собачому народі було менше, ніж у котячому.

Качки, кури та індики будуть у мене підданцями одного королівства. Се будуть різні національності, що належать до одного племені. Як, приміром, українці — одна народність, поляки — друга, москалі — третя, серби — четверта та інші належать все-таки до одного слов'янського племені.

Качки одно, кури друге, індики третє, а всі вони свійська птиця.

Як оселився у нас сей народ, я сього не знаю, се зникає в тумані віків або принайменше десятиліть. Властиво, у них було не королівство, а республіка. Правда, траплялося, що іноді вихоплювався який-небудь півень або індик, котрий намагався верховодити, але з того і для нього самого не виходило нічого доброго. Звичайно, кінець був такий, що він зчпняв яку-небудь бійку, в котрій і сам гинув.

Ми з бабусею дуже любили надвечір самі годувати кури. Тоді скликали усю птицю, і вони цілою хмарою покривали все вільне місце перед курником. Були там і білі, і жовті, і чорні, і сиві, і возулясті, і рябі. Були гладенькі, кучеряві та волохаті, у котрих пір'я більш подобало на грубий волос, ніж на пір'я.

У мене і у бабусі між ними були свої. Приміром, мій був білий, трохи жовтуватий півник, з червоним, як жар, довгим хвостом.

Коли, бувало, попоївши, кури розліталися, на місці завсіди лишалося чимало усякого пір'я часом дуже гарного. Прехороші були довгі, чорні пера із золотистим відблиском, що півні губили зі своїх пилих хвостів. Я завсіди його збирала. Збирала також коротеньке пір'ячко кучерявих курок. З нього я робила квітки. Кожне пір'ячко було целюсткою, посередині трохи жовтої вовни. Виходила гарненька ніжна квіточка, котра і старшим дуже подобалася.

Качки були у нас білі, чорні та рудуваті. Якось нам тось приніс яечок диких качок, і у нас їх підложили

свійським. Каченята повилуплювалися і повиростали. Були такі стрункі, сіренькі, кращі від свійських, але якісь полохливі та ніби сумні, особливо восени.

Восени вони не хотіли їсти, все ходили та ходили, робилися ще полохливіші. Здавалося, вони чули, що їм треба щось починати, але самі не розуміли того чуття. Вони були того пташиного роду, що від віків звик кожної осені відлітати у теплі краї.

Вилупившись у свійській родині, вони сього не могли знати, але несвідомо почували потребу кудись летіти. І бувало, коли над хмарами пролітали стада качок, прямуючи на полудне, вони починали метушитись, потім зупинялися і довго стояли задумані та зажурені. Певне, їм було тяжко зимувати у нас. Коли б вони вилупилися на болоті, деś поміж очеретами, то ледве почалася б осінь, ледве все почорніло б та посивіло, вони полетіли б туди, де сяє сонце, де все зеленіє та цвіте, де ніколи не жовкне трава і не падає сніг.

Взагалі качачим матіркам було більше турботи з такими приймаками, ніж зі своїми дітьми. Приймаків все надило над берег до ставка та на болото в очерети, куди свійські ходили тільки гуляти та купатися, а приймаки хотіли там жити.

Другого разу явчка диких качок підложили квочці. Тільки вона їх уперше вивела гуляти, як вони зраз же пустилися над берег, позіскакували у воду і пошлили. Квочка бігає берегом, махає крильми, кричить і от-от сама ускочить у воду на певну згубу. Вона думала, що вони потопляться, як потопилися б, коли б були її справжніми дітьми-курчатами.

Їх вона водила, аж поки повиростали, і увесь час дуже мучилася, бо ніяк не могла звикнути до того, що вони плавають по воді.

Одної осені якась квочка вилупила у бур'янах курча і не схотіла доглядати його, покинула. Тоді було вже холодно. Мале було дуже гарненьке, таке волохатеньке, жовте; і ми його для розваги часто брали в хату. Далі воно зовсім у нас зоселилося. Морока була з ним:

треба було помалу ходити, щоб його не затоптати, та обережно зачиняти двері, щоб як-небудь його не придушити.

Воно відразу дуже призвичаїлось. Лізло на коліна, любило, щоб його гладили, і, наче котеня, сиділо за обідом, аби йому швидше давали такої смачної поживи, як каша або квасолини з борщу. Крім того, воно завсіди сперечалося з котами, бо завсіди лізло їсти з ними з одної миски і не хотіло, щоби вони разом їли, коли воно їсть. Наче та Чортиха!

Але коти якось на нього не гнівалися. Очевидно, його не слухали, а коли воно вже дуже розлютовувалося, відкидали його лапою геть. Взагалі вони ставилися до нього хоч і добродушно, але трошки згорда.

З того куряти виросла потім жовтувата невеличка курочка. Жила вона все-таки у нас, спала в світлиці на застеленому рядниною стільці (на другому місці нізачо не хотіла спати) і в гарну погоду виходила гуляти. Після обіду мала звичку злітати на столик, на якому стояло велике дзеркало, і, сівши перед ним, починала чепуритися, щомить поглядаючи в нього на себе. Видно було, що вона собі дуже подобалася і що їй було дуже приємно дивитись на себе.

Жила вона у нас років п'ять, а потім, занадто наївшись пісного борщу, загинула. За нею у нас всі плакали.

Взагалі курячий та качачий народ жили в згоді між собою. Що ж до індиків, то можна сказати, що сей на род дуже задиркуватий, не дуже-то розумний і лихий до інших. Індики не знати чого часто нападали на курей, особливо на курчат, і кілька разів траплялось, що і вбивали їх.

Окрім того, індики дуже чванливі і багато в них безглуздої пихи. Цілий день вони ходять, колесом розпустивши хвоста, орючи крилами землю та так падимаючись, що вся голова робиться червоною, а очі вилазять, мов у рака.

Визначних між ними я не знала і ні від кого не чула, щоби такі між ними бували.

Барани та телята мали належати теж до різних народностей, але до одного племені — до дворової худоби.

Устрій у них був республіканський. Телята — то добродушний, покірливий народ, котрий, одначе, любить тікати в поле до корів і гасати по подвір'ю з муканням. Він якось мало знаний. Мені здавалося, що вони всі майже однакові на вдачу, але се здавалося, мабуть, тим, що я з ними була не дуже знайома.

З визначних я пам'ятаю тільки одно, та й то визначилося воно якоюсь чудною вдачею та незрозумілим смаком. Воно чимало шкоди наробило і багато часу усім голови морочило.

Воно було славного роду — його прадіди прийшли аж з Швейцарії.

Зважаючи на високе походження, його ніколи не пасли разом з іншими телятами, а пускали на подвір'я. Тут воно виявило чудний смак: хотіло житись тільки тканинами. Де б воно не побачило яку білизну, яку одежу, зараз вхоплювало її і, наскоро пожв'якавши, ковтало. Скільки воно у нас тоді всячини знищило, так і не злічити. Далі, позаяк вже стали берегтися та нічого не вішати так, щоб йому можна було дістати, воно почало перескакувати через високі паркани та навчилося спинатися на задні ноги, коли що високо висіло. Потім унадилося до сусід і там наробило чимало лиха.

Якось я побачила, що покоївка необачно повісила рушник на паркані і що теля вже поспішається туди. Кинулась я бігти, але воно мене випередило. Коли я добігла, то в нього з рота стримів тільки кінець рушника. Я вхопила той кінець і витягла увесь рушник, зовсім цілий, тільки дуже заслинений.

А бувало, коли стоїш поблизу, то воно так і простягнеться, щоби вхопити за одежу, — і очі робляться хижі-хижі.

Згодом воно почало тікати на село і там навідуватись по дворах, де бачило яку білизну чи одєжу.

Довелось продати його людям на хутір, де воно не могло робити стільки шкоди.

Поміж баранами було кілька визначних. Треба сказати, що кожна тварина, коли з нею обходитися та придивляти до неї, здається розумнішою, ніж думаютъ звичайно про неї люди (може б, і індики показались б розумнішими, коли б я до них краще придивлялась).

Приміром, барани. Адже кажуть: дурні, як барани. Але коли з ними краще познайомитися, то бачиш, що вони зовсім не дурні.

Восени вони у нас паслися на подвір'ї. Я їх дуже боялася, бо вони билися. Коли не встигнеш втекти або лікуди тікати, він розженеться та й вдарить своїм рогатим лобом, мов каменем.

Познайомилася я з баранами вже тоді, як мені було десять років.

Хоч се вже буде відноситися не до їхньої історії, а до моєї біографії, я мушу розказати, що дуже любила коні. Розуміється, запрягати справжні коні та правити ними я не могла.

Тим-то я користувалась чимсь іншим, впевняючи себе, що то справжні коні. Зовсім малою я їздила на паличці; тоді у мене були усякі «коні», котрих я навіть любила, котрих водила напувати і котрим носила сіна, наче вони були справді живі.

Коли раз хтось відтоптав хвіст моєму улюбленому гнідому, я плакала. Мені було жалко, бо здавалось, що його болить. Коли я стала трохи старшою, мені так само хотілося їздити верхи. Тільки палички мене вже не вдовольняли. Хотілося хоч вже не справжнього коня, але все-таки якогось живого.

На чому ж я могла їздити? На телятах? Так у них спина попереломлюються. Собаки теж не підвезуть. Хіба на баранах?

Але ж я і здалека боялася до них приступити. Та вони й самі не припустили б мене, бо були дику-

ваті. Я порадилася з одною дівчиною. Вона мені сказала, що коли була малою та пасла вівці, то частенько їздила на баранах і вже знав, як з ними поводитися.

Я попрохала її стати мені в пригоді, і одного дня, загнавши баранів у закуток біля возівні, вона вхопила одного за роги і скочила верхи на нього.

Він кинувся тікати, і вона покотилася у бур'яни. Але я вже знала, як треба робити. Щоби довго усього не розказувати, я скажу, що привчила баранів справлятися замість коней. Вони так призвичаїлися до мене, що прибігали, коли я їх кликала, лягали біля мене, коли я сиділа, і дозволяли мені робити з собою все, що я хотіла. Але хто міг подумати, що тим лютим баранам можна було надівати на роги «узечку», а на спину «сідло», їздити на них верхи та правити, наче кіньми. Очевидна річ, що я поводитися з ними дуже ласкаво, годувала і ніколи не била. Ні один мене теж ніколи не вдарив. Я часто їх пригощала ячменем та лопухами, котрі вони дуже любили.

Найстаршим був у них великий чорний, вже трохи посивілий баран з золотистими блискучими очима.

Я не любила його, але шанувала. Він теж не виявляв ніякої прихильності до мене, однак ні разу не вдарив, хоч інших бив дуже часто. На ньому я й не трибувала їздити.

Я найбільше любила невеличкого білого барана з жовтуватими рогами, за які я його назвала Злоторогим. Він теж був немолодий, але першим привчився і був добра та щира тварина.

Тільки я на ньому взагалі не часто їздила, бо боялася його втомлювати. Він любив, щоб я його гладила по морді. Другий баран, на котрому я їздила найчастіше, називався Сивий. Був він великий, високий і ще молодий. Вдача у нього була не дуже-то гарна: любив битися, особливо з моїм Злоторогим, але, як кінь, був добрий, бігав швидко, не трусив, і правити ним було легко — відразу все розумів.

Четвертий був зовсім молодий і звався Бистрий. На

ньому було трудно їздити, бо був дуже непокірний і любив скидати. Навіть сісти на нього було нелегко, бо не стояв, а треба було сідати, як він біжить. Коли до мене приходила моя подруга Варка, я завжди давала їй Сивого. Але їй все заманювалося їздити на Еистрому. Кілька разів він її скидав, а востаннє так з розгону кинув її в кропиву, що вона більше не зважувалася на нього сідати.

Другої осені я теж їздила на баранах, хоч мені було вже трохи соромно. Але ж так було приємно! Отсе, бувало, їдеш на барані і поперед себе других женеш. Заїдеш поміж височенні бур'яни, нічого ніде не видно, тільки небо вгорі ясніє. Здається, ніби їдеш якимсь тропічним незайманим лісом, стародавньою пущею. Пібито й не знавш, куди приїдеш і що трапиться у дорозі. Правда, я ніколи не зустрічала ніяких хижих звірів і не приїздила ні до яких дикунів-людоїдів, але траплялось несподівано виїхати на незахищене місце і опинитись перед такими очима, перед якими мені зовсім не хотілося показуватися верхи на барані.

Особливо я боялася виїхати проти дідуся. Але як не береглася, а раз таки опинилась перед ним. Тоді на моєму коневі було синє з червоною облямівкою сідло, уздечка була обшита червоною стьожкою з блискучими гудзиками.

Дідусь не хотів завдавати мені сорому і відразу став дивитися в другий бік. Ніби мене і не бачив. Я швидко скочила з барана і потягла його назад у бур'яни. Тоді я вся трусилася від сорому та жаху.

Їздила я на баранах аж три осені. Далі було вже і соромно, і шкода баранів, бо я стала велика, то їм було важко мене возити.

* * *

Історії я так і не написала. Кілька разів починала, але якось погано виходило. Річ в тім, що в історію кожного народу впліталось стільки моїх власних спога-

дів, що вона часто оберталася ніби на мою власну життєпись. Історія — не історія, спогади — не спогади. Так моя мрія і не здійснилася.

ЖАБИ

Коли я була малою, у мене малося багато всяких ляльок та забавок. Пам'ятаю, наприклад, цілий «гарвітур» — канапка, столик і крісельця, та стільчики з темного різного дерева для ляльчиних покоїв, зелену карету, усяку худобу тощо. Звичайно, було кілька ляльок, що мали дуже гарне вбрання: так — чорнява та синьоока мала чудове українське вбрання, червону шовкову сукню та синю вовняну; білява, з карими очима, мала все біле шлюбне вбрання та рожеву сукню, вся в плетеві, і ціле зимове одіння.

Але я та Маруся (дівчина моїх літ, що жила в нас) та тринадцятилітка нянька Настя (мені самій тоді було ледве сім літ), що разом з нами, меншими, захоплювались забавками, щось мало гралися тими пишними ляльками. Нам були миліші ті ляльки, що ми власними руками робили з платочків.

Напевне, всім відомо, як робляться такі ляльки: зав'язується вузлик з білого платочка — це голова; на вузлику намальовуються брови, очі, ніс та уста. Потім скручується другий верчик і прив'язується впоперек під головою — це руки. Тоді вже таку ляльку прибирають. Сяк-так шиється сорочка, стан обгортається червоним або рябеньким платочком — то ніби спідниця, менший та вужчий, іншого кольору платочок — попередниця; плечі загортають хусткою, звичайно чорною, а голова зав'язується теж хусткою, тільки барвистою.

Коли ж лялька — чоловік або парубок, то її, без довгої роботи, всю обгортають чорним або сірим і підперізують якою-небудь кольоровою вовниною.

Таких ляльок у нас потроху набралось дуже бага-

то. Думаю, що то не буде занадто, коли я скажу, що нас їх було з півсотні.

В ту пору ми вибрали собі для гуляння світлицю, там дійсно запанували — не так ми, як наші ляльки. Треба ще сказати, що ми їх, не знаю чого, назвали королями, але старші, теж не знаю чого, заборонили нам так їх називати і звели вибрати інше назвисько. Думали ми довго і, теж знов не знаю чого, назвали їх жабами.

Наші жаби розташувались скрізь у світлиці, але головна їхня домівка була під роялем. Там були їхні покої. У самому кутку — світлиця, далі — їдальня та спальня. Все, всі меблі у жаб'ячих покоях були зроблені нашими руками. Каліки бути ті меблі, незграбні, та нам вони були більш до вподоби, ніж ті даровані, що лежали так і не займані в скринях. По стінах у жаб'ячих покоях висіли наші власноручні малюнки, підлоги вистеляли килими нашої ж таки роботи.

У другому кінці світлиці, під столом, накритим довгим обрусом, на пухнастому килимі, ми зробили жабам сад. Се, пам'ятаю, було восени, коли вже не було ніяких квіток. Ми наламали соснових гілок, назбирали півсухої папороті і поставили у глечиках з водою під столом, на килимі.

Одно слово, було в наших жаб усе, і нам з ними було дуже весело. От тільки бував іноді клопіт, як у жаб'ячі хати залазили кошенята. Се разом бувало й дуже смішно, бо ми тішилися кошенятами ще більше, ніж ляльками, і не могли їм забороняти, як вони починали хазяйнувати.

Вони перекидали всі меблі, і часом трощили їх, зривали з стін малюнки і в зубах виносили пасеред хати, щоб гратися.

Одначе далі доводилось-таки не пускати копачого роду в світлицю, бо не можна було зробити ладу у жаб'ячих хатах!

Нема чого дивувати, що тих жаб у нас було дуже багато. Річ в тім, що ми з ними уряджали такі забави,

котрих не можна урядити з кількома купованими ляльками. Наприклад, весілля з друзками, з боярами та з гостями.

До сього треба було готуватись кілька день: убрати ляльки, як подоба при такій нагоді, напекти калачів, паробити ковбас тощо з товченої крейди та цегли, звити «вільце», прилаштувати селянську хату, наготувати коней та возів чи то саней для поїзду. Вози чи сани — з дощечок, коші з ломачок на чотирьох шпичках — все власної роботи.

Молодій та друзкам прироблювано коси. Чорнявим — з чорної вовни, білявим — з конопель.

Часом зміст бралось з пісні: батьки віддавали дівчину за нелюба. І вже тая з нас, що говорила та плакала за дівчину, так сама справді нажурювалася, що потім звечора довго не могла заснути — так їй було тяжко та сумно! І як же ненавиділа вона того нелюба (обгорненого чорним суконним платочком та підперезаного червоною вовниною), що був такий немилосердний та зав'язував світ їй, отій Марусі з кількох барвистих платочків! Хотілося хто його зна що йому зробити! Та несила була: за його ж стояли Марусині рідні батько та мати...

Досить часто гралися в «похід», себто як військо іде на війну, а рідня проводить вояків, плаче та журиться.

Річ в тім, що через наше село часто проходили полки, часом навіть отаборювались і на спочинок. Бувало, тільки хто крикне: «Москалі йдуть!» — то ми вже всі три зараз у батьківському кабінеті на столі опинимося! Дуже цікаво було дивитися, а надто, як москалі кінні.

Звичайно, після сього хотілося гратися в похід. Всі жаби вбиралися в темні платочки, прив'язувалися до паличок — і військо виступало в похід.

Попереду їхав полковник, увесь у золоті (з цукеркових напірців). Вояків проводили жінки та діти, що гірко й довго плакали, бо військо йшло на війну і не

знати було, хто вернеться живий, а хто поляже там на чужині!..

А потім знову цілий день хотілося все плакати і ввечера ніяк не можна було заснути...

Аж ось несподівано нам трапилась біда: від кухлів з водою у жаб'ячому саду, під столом, зацвівсь і почав облизати килим. Старші подивились і наказали викинути «сад». Але на тому не стало. Почався загальний огляд усієї світлиці. Звернули увагу на безліч жаб і без жалю сказали повикидати їх геть, «щоб не заводили пороху».

Але жаби були нам такі милі, що я стала дуже прохати, щоб їх не займали. Я вже їх любила, начебто вони були живі істоти.

Бачачи, що я дуже зажурилася, старші пішли на хитроці, — як тепер розумію, дуже невдатні.

Вони, а за ними і наймички, почали мене впевняти, що ніби по ночах жаби оживають і часом чинять великі прикrostі. Наприклад, вони часто приходять до дитячих ліжок, влазять і починають душити дітей.

Мені стало страшно, але разом ще більше шкода жаб. Коли вони справді бувають живі, то як же їх викинути? Вони ж будуть мучиться! Я ще дужче обстоювала їх, але разом почала й боятися. Увечері не зважалася zostаватися з ними в світлиці сама.

Якось увечері одна з наймичок, що, видно, була вигадлива, розказала мені, як вона, будучи малою, народила собі жаб, а потім, прокинувшись уночі, почувала, що вони всі позлазили їй на груди і силкувалися здушити їй горлянку. Вона розповідала так, мовби те їй справді було, а в мене аж душа завмирала від жаху! Боялася навіть лягати спати.

Коли таки лягла та заснула, мені призерзлося, ніби з дверей вийшов увесь жаб'ячий гурт і помаленьку по ніжках од ліжка та по ковдрі, що спустилася кінцем додолу, стали влизати до мене. Я чула, як вони шарудять вже на самому ліжку, як торкаються, як прямують до голови... Я скрикнула і прокинулась,

Другого дня я була невна, що те все справді діялося, а не снилося. Мені стало страшно-страшно і разом гірко: що поганого зробила я тим жабам, що вони хотіли мене задушити? Думала, пригадувала, чи не скривдила чим їх. Може, занадто примушували їх гратися? А так мовби все було як слід, усе їм було. Он кажуть, що взагалі вони всі лихі... Що мені робити?

Я не втерпіла і розказала про свій сон. Мені порадили того ж вечора попалити жаби. Але я і слухати такого не могла! Як-то палити їх, коли вони можуть оживати? Коли вони можуть бути живими, то вони мучитимуться, як горітимуть!.. А як згорять, то вже я їх ніколи не побачу... Їх уже ніде не буде...

З другого боку справу з жабами треба було якось уладнати. Попрохала, щоб їх сховали в комору. Звичайно, не схотіли.

Пам'ятаю, надходив вечір. Удень упав сніжок і трошки забілів землю, але не зовсім,— де-не-де вона ще чорніла. Небо було сіре, ніби низьке та сумне. Я стояла перед вікном і думала, що мені робити. Таки не дати викинути жаби? Але скрізь з темних кутків, з-під меблів мені вчувалося ледве примітне шарудіння та рух, мовби жаби почали викрадатися з світлиці...

Дедалі ставало все страшніше. Далі я зважилась: нехай однесуть жаби у сад, під бузковий кущ. Покликала Марусю та Настю, швиденько зложили жаби у часопис і віддали наймиці, щоб положила під бузковий кущ.

Коли дівчина вернулась і кинула в пекарні під піч порожній часопис, я заплакала. Плакала, плакала та плакала. Я уявляла собі, як страшно жабам лежати на чорній, холодній землі. А як вже прийде темна ніч, коли ніде нікого не буде чути... тільки в лісі витимуть вовки та гавкатимуть злякані собаки...

Як я могла туди послати жаби, Боже мій?! Чи справді не краще було попалити, щоб не мучилися довго?

Не витримала і мішла прохати, щоб дозволили хоч на цю ніч забрати їх у хату; потім можна буде вранці

однести назад, то вони за день якось все-таки привикнуть. Не дозволили.

А я лягла на ліжко плакати. Бідні мої жаби — як їм холодно та страшно! Ніколи не буду гратися в світлиці, бо там усе їх нагадує!..

Другого дня була завірюха, і мене не пустили одвідати їх. Потім через який час настали сонячні днини і я вийшла походити. Найперше — пішла одвідати жаби; але не побачила їх, бо навкруг бузкового куща навернуло цілу кучерюгу.

Весною, коли сніги порозтавали, я прийшла до куща і побачила під ним купку брудних платочків...

Мені стало дуже тяжко і ніби чогось навіть страшно...

Я більше ніколи туди не ходила і якось вже більш ніколи не мала бажання гратися ляльками.

НА ТОЛОЦІ

Був сонячний літній день. Після вчорашнього дощу було не дуже душно, а трава зеленіла, наче навесні.

Ми з Варкою, моєю подругою, сиділи удвох на гойдалці, і в обох нас було однакове бажання — витіяти що-небудь нове та цікаве.

— А чи таки не попрохати, щоб нам дозволили погнати телята на толоку? — сказала я.

— Давай попрохаємо! Може, і вдасться.

Погнати телята на толоку було нашою давньою мрією, але ми ніколи не зважувалися прохати дозволу, бо були певні, що нас осміють, а дозволу не дадуть.

— Ну, ходім! — наважливо сказала Варка і спинила гойдалку.

Прийшли ми до старших дуже засоромлені і стали.

— Кажи ти! — сказала мені Варка, підштовхуючи мене вперед, а сама одступаючи назад.

— Кажі ти! — сказала я, роблячи так само.

— Кажі!

— Кажі!

Я почала ледве чутним голосом:

— Чи можна нам телята...— В мене увірвався голос, бо всі на мене дивилися такими очима, мов сподівалися, що я маю казати якусь велику дурницю.

Варка, побачивши, що справа може загинути, з одчаю голосно скрикнула:

— Телята погнати пасти на толоку!

Старші посміялися з нас, але дозвіл дали. Ми бігом утекли в сад і знову посідали на гойдалці, щоб порадитись, як і що робити.

— Як тільки пообідаємо, та й гайда! — мовила Варка.

— А за обідом будемо їсти дуже мало. Візьмемо з собою полудень і будемо полуднувати, як справжні пастухи. Коли будемо голодні, то полудень здасться смачніший. Візьмемо хліба, солі, огірків і кавун, попрохасмо печені...

— Печені? — здивувалася Варка і аж скривилася.— Де ти чула, щоб справжні пастухи брали собі на полудень печеню? Тоді ми не будемо як справжні пастухи.

— А й правда!.. То я забулася! — згодилася я, і мені стало неприємно, що сказала таку дурницю.

Ми почали лаштуватися.

Тоді у мене був возик, що залишився ще від тих часів, як я не вмiла ходити і мене возили. То був звичайний плетений возик на справжніх, кованих залізом колесах. Я навчилася їздити у йому самотужки. Для цього треба було взяти у кожну руку по одній міцній палиці, сісти у возик і, упираючись ними в землю, посувати возик уперед. Так ми вмiли їздити досить швидко, і втіха від того була нам величезна!

Збираючись на толоку, ми положили у возик рушник з харчами, рядно та кілки для намету і поки що завезли возик у сарай, щоб коти або собаки не поживилися нашими харчами.

По обіді, коли старші полягали відпочивати, ми зайняли телята і погнали їх за ворота, через дорогу, на толоку. Я вимахувала довженною гнучкою лозиною і гукала на телят. Варка держала свою лозину під пахвою і тягла за собою на шнурі возик.

Толока була без краю довга, але не широка, бо з одного боку був садок, а з другого сусідський баштан.

Ох, як гарно та весело було нам тоді! Ми почували себе зовсім дорослими, бо нам же доручено велику справжню справу. Це ж бо не жарти — пасти телята! Вони ж могли б піти на чуже або просто куди-небудь повіткати, коли б не ми.

Сонце припікало. На селі було тихо. Телята були якісь непевні на погляд, мов щось надумали заборонене, і не хотіли пастись.

Ми розіп'яли на кілках рядно посеред толоки, на самому сонці. Звичайно, можна було просто піти та отаборитись під тинном біля саду, де був холодок, але це ж було б дуже вже просто. Такий холодок можна було знайти і дома, не виганяючи телят на толоку. Ми, як справжні пастухи, повинні були примінятися до обставин і захищатися від сонця своєю вигадкою.

Намет наш вийшов дуже тісний та купий, у йому можна було сховатися тільки по пояс. Окрім того він чогось не стояв і кілька раз падав.

Тільки ми з Варкою добре примостилися під ним, як я побачила, що телята вже прямують до сусідського баштану. Я швидше побігла та завернула їх. Пригнала аж до самого намету.

— Бач, Варко, коли б не ми, то телята увесь баштан потолочили б! — сказала я, забуваючи, що якби не ми, то телят би й не було на толоці...

Телята стояли, поскилявши голови до трави, наче б наслися, але я, лежачи, добре бачила, що вони щось інше мають на думці. Нібито попасаючись, вони всі разом почали одходити все далі та далі од шатра, потім

рантом, позадиравши хвости та вибрикуючи, пустилися до баштану.

Я кипулась за ними. Настигла їх тоді, як вони вже приступали до огудипи.

Одігнавши їх, я знову вмостилася під наметом біля Зарки.

Не минуло і п'яти хвилин, як телята знову подались на чуже. Мені вже стало трудно стільки бігати за ними по сонцю.

— Варко,— мовила я,— он телята знову на чуже йдуть!

— Треба, значить, завернути,— відказала вона, заплющуючи очі.

— Може б, ти сього разу завернула!

— А чому ж не ти?

— Бо я ж уже кілька разів бігала!

— Так ще раз побіжи, а то мені якось не хочеться вставати.

Це мене роздратувало, і я зауважила:

— Адже ми разом взялися пасти... А тепер виходить, піби я сама...

— Я не знала, що ці телята тільки те й робитимуть, що бігатимуть на чуже! Якби знала...

— Ну, так що робитимеш? Я сама не буду їх пасти!

— Нехай будемо через раз. Ти сей раз заверни, а я удруге... Може, вони більш уже не бігатимуть... Таке сонце, що й під наметом душно, а тут ще ганяй за ними!

Я ще хотіла сперечатися, та побачила, що телята вже близьенько біля баштану. Довелось бігти.

Через кілька хвилин телята, попасаючись, знову пішли від нас.

— Варко, твоя черга завертати.

— Вони ще не на чужому.

— А що ти думаєш — завертати їх тільки тоді, як вони потолочать огудину?

— Та, може, вони й не схотять туди йти! Хто його зна, яка в їх думка!

— Варко, вояк вже біля баштану! Біжи!

— А що б їм! — гнівно гукнула вона і вилізла з-під намету. Потім витягла з возика харчі, положила їх у траву, сіла у возик і поїхала до телят.

— Варко! Варко! Біжи пішки, бо поки ти доїдеш, телята увесь баштан витолочать!

Варка наче й не чула.

— Варко, біжи!

— Я не люблю, щоб мною командували! Коли так, то я й зовсім не хочу. Буду я бігати по сонці! — відказала Варка і повернула назад.

Телята були вже на чужому, і я побігла до їх. Вони наче показалися. Одне сюди, друге туди, третє он куди!.. Бігала я, бігала, ледве позганяла. Дивлюсь, волик стоїть біля саду, Варка кудись поділася, а наш полудень їсть сусідський собака, ще й рушника прогриз!

Я швидше одігнала собаку і оглянулася навколо. Варки немає. Хіба в саду? Я підійшла до садка, зіп'ялась на тин і заглянула туди. Варка лежала у чудовому холодку під липами і їла яблуко. Здалеку було видно, яке воно велике та червонобоке. У мене сльози з очей так і линули! Але зараз я їх втерла, бо взагалі завжди соромилась плакати. Мені стало так гірко, що мені доводиться по такому сонці самій за телятами бігати, що собака харчі поїв і рушник порвав, що Варка ні про віщо не дбає і лежить у холодку та їсть собі яблука.

Мені страшенно схотілося віддячити їй за такий нетовариський вчинок. Але як?.. От що: оджену я телята додому. Адже я сама не можу їх впасти!

В одну хвилину завернула телят і погнала додому.

— Лишки, лишки додому! — вигукувала я навмисно голосно, щоб Варка почула. Через хвилину з-за ліси вивилося здивоване Варчине обличчя.

Куди ти їх женеш? — попитала.

Додому.

— Навіщо?!

— Бо я сама їх не впасу.

— Постривай! Ось підожди! Тепер я вже буду за-
вертати! — гукала Варка.

— А я тепер вже не хочу пасти! — гукнула я голосно, бо вже була далеченько від саду. Перегнала через дорогу, одчинила ворота і, одчиняючи, оглянулася на сад. Варка теж верталася додому; за собою на мстузку тягла возик. Вона йшла, похиливши голову, мабуть, чи не плакала. Мені стало її шкода, але я вже не мала більш охоти починати знову і одігнала телят за клуню.

Погодились ми з Варкою тільки аж увечері.

ОПОВІДАННЯ

НІЧИЙ

Марія Клименкова взяла годувати Тихона Тихоновича з приюту підкинутих дітей, як йому було всього кілька днів. Ваяла вона дитину не так задля плати, як того, що в їх було вже три дочки, а хлопців ні одного. Годуючи Тихона, вона полюбила його, мов рідного, і не покинула його так любити навіть тоді, коли через кілька років один по другому у неї знайшлося два хлопці.

Сім'я Клименків була працьовита і достатковита; не було в хаті ні сварів, ні незгоди. Тихон ріс там рідним сином та братом.

Правда, бувало, що люди, а ще більше діти, часом нагадували йому, хто він такий, але це не так уже часто траплялося. Люди боялися батька та матері, діти — його самого, бо він був хлопець завзятий і здоровий.

У школі він вчився дуже добре.

— Мабуть, якесь паненя, — зауважували кілька разів сусіди і думали, що це буде навіть приємно Тихонові. Але це тільки нагадувало, що він не син Клименкам, і йому робилося сумно, аж страшно, мов хтось отот хотів його витягти сірого осіннього вечора у поле, відкіль ніколи вже не вернутися до свого села, та там навіки й покинути. Взагалі ж він мало коли думав, хто він такий. Проте все-таки іноді думав. Це траплялося звичайно зимовими ночами, коли вони бувають такі довгі, що їх не переспиш, або осінніми дощовими днями, коли за вікнами без ушину сіється дощ і заливає село чорним болотом. Іноді й весною, коли все починало зеленіти та розцвітати, раптом виникало почуття такої самоти і безспрадності, що він, мовби зовсім без причини, починав одразу плакати. В такі хвилини рідним

було шкода його, але вони не займали, щоб він виплакався.

Коли він плакав, йому здавалося, що він як листочок, хто його зна відкіль занесений вітром в цю хату... Та відкіль же? Хто коли йому скаже? Хто його мати? Чи, може, справді яка панянка? Чи, може, яка наймичка? Чи, може,— як сказав йому Максим Хвильченко, драгуючи,— яка повія, що нагуляла собі дитину та й викинула її, мов щеня. Про те, що у його повинен бути десь на світі також і батько, він майже ніколи не згадував.

Коли йому минуло дванадцять років, Марія пішла до інспектора і спитала, що їй далі робити з Тихоном, бо не хотіли вони його вертати. Інспектор сказав, що плата з його вже не йтиме і що той, хто держатиме хлопця, повинен сам йому платити, бо то ж уже робітник. Але ті, що вигодували змалку і послали до школи вихованця, мають право держати його дурно до чотирнадцяти років.

Таким чином ніщо не змінило Тихонового життя.

Але через рік у Клименків сталося несподіване і незрозуміле нещастя: батька принадила одна непутяща вродлива молодиця, що давно втекла від чоловіка і тягалася то з одним, то з другим. Клименко покинув сім'ю і перейшов до неї жити на віру. Собі він одділив половину землі і худоби — другу лишив сім'ї, хоч коханка дуже за це на його гнівалась і трохи-трохи не покинула. Та все-таки він зробив по-своєму.

Це все сталось так несподівано, що Марію наче грім прибив. Та не було часу на горювання: треба було дати лад зруйнованому зубожілому хазяйству та осиротілим дітям. Тихон робив і за себе, і за батька, бо добре розумів, що тільки він може утримати хазяйство.

Він чув себе справжнім хазяїном і в ті часи зовсім забував, що він не рідний. Він усе робив так добре і так до ладу, що мати стала його слухати, мов старшого, і зовсім щиро називала його «мій хазяїн». Тихон любив «свою» хату, «своє» подвір'я, «своє» поле, «свою»

худобу, наче то справді було йому спос. Люди, дивлячись, як він добре хазяйнує, стали забувати й самі, що він там чужий: вважали його справжнім хазяїном.

Однієї неділі котрась з сусідок забігла до Марії щось позичити і, дивлячись заздрісними очима, як шпарко порається біля худоби Тихон, зауважила:

— А вам уже пора вертати Тихона до приюту. Тетяна Крамаренкова брала свого Семена разом із вами, як ви брали Тихона, то вже з місяць буде, як вона одвезла Семена в приют.

— Це я проминула строк — якось забула, — відказала Марія. — Одводити Тихона до приюту не буду, а найму його, як казав мені інспектор. Без Тихона мені пропадати...

Увечері вона поговорила з хлопцем, і обоє порішили другого ж дня ранком піти до інспектора, щоб швидше взяти бумагу на найми. Обом чогось стало страшно, що хтось може звеліти Тихонові іти кудись до чужих людей, — він же був казенний, і не своя воля була в його...

Ранок був весняний, чудовий, коли вони вирушили з дому. Земля була вже зовсім суха і де-не-де зеленіла травичка. Попід тинами виглядала кропива. Над Дніпром стояв блакитний туман, вода теж була блакитна і така тиха та блискуча, що аж відбивався берег.

— Ідете наймати Тихона? — питали сусіди, коли Марія з хлопцем проходила поуз їх. — Бач, Тихоне, ти вже парубок, що вже й гроші будеш заробляти.

І Тихонові робилося дуже весело, що він, мов справжній парубок, зароблятиме на себе.

Від блакитної Дніпрової далини, від чистого повітря та від духу, що йшов від вогкої землі, свіжішала голова, і все здавалось гарним та веселим.

Тихон прийшов до інспектора мов сп'янілий від чудового ранку. Там йому теж було дуже весело, і з веселощів усе сміятися хотілося. Аж рота доводилося затуляти, щоб не видно було, як сміється.

Коли інспектор сказав ціну, яку мати повинна бу-

ла платити йому, він, мов огнем, зайнявся від утіхи, що його оцінюють так дорого. Мусив зараз картузом затулитися. Ціна була, властиво, зовсім невелика, і мати не стала торгуватися, але все-таки якось почулось, що їй шкода давати гроші.

Тихон це одразу почув і почув, що вони з матір'ю мов опинилися на нерівному — вона одійшла далі і стала вище від його, бо тут їхні інтереси зробилися неоднаковими. Та не тільки неоднаковими, а ніби навіть ворожими, не так як між рідними, що коли одному добре, то й другому так само.

Він одразу перестав усміхатися.

— Ось вам бумага,— сказав інспектор, коли все було готове, і простяг Марії вчетверо згорнений папір.

— По цій бумазі він повинен служити у мене два роки?

— Два роки.

Тихон раптом зблід. Він у цю мить виразно почув, що з цієї хвилини він не син, а безрідний наймит, що довіку буде наймитувати, що мати йому — не мати, а хазяйка, що брати та сестри — не брати та сестри, а хазяйські діти, що хазяйство не «наше», а «їхнє».

Він затулив обличчя руками і заплакав.

ПАВЛО ТОДОСЕНКО

Павло Тодосенко був з убогої селянської сім'ї. Батько був п'яниця, мати злодійка. Вона навіть сиділа в тюрмі за те, що вкрала у однієї молодиці сувій полотна. Якось таки впіймалася вона тоді на гарячому вчинку, а то все її ніколи не можна було накрити. Від неї нічого не можна було вберегти: ні городини, ні курей, ні крашанок, ні топлива, така вона була метка. Крадіжкою вона годувала себе, чоловіка та сина. Те, що заробляла поденщиною, чоловік пропивав, а п'яний бешкетував дома, на улиці чіплявся до людей і всім страшенно впікся.

На селі не любили Тодосенків, обминали їх і вважали найпослідущими. Людська неприхильність до старих перейшла і на малого. Люди теж не любили його і пильнували, щоб він не крутився близько біля їхнього добра, думаючи, що, напевне, сенок у матінку вдався. Він те примічав і, боячись сорому та кари, ніколи нічого не займав. Часом інші діти залазили в чужі городи та сади ласувати, а він ніколи. Проте все-таки хлопця всі боялись і скося на його поглядали. Він чув, що він наче позначений чорним між іншими дітьми.

З самого малечку він був жвавий і дуже охочий погуляти в гурті, де йому хотілося ще й верховодити. Але від старших і діти навчилися не доймати йому віри та ним гордувати; вони чіплялися до його, дратували й били, вважаючи, що він не сміє, не має права робити з вами те ж саме: він же був «поганого кодла». Що іншим минало дурно, за те на його нападалися гуртом. Часто з ним не хотіли гуляти і відганяли його геть.

Він став мало виходити на вигін між діти і вигадував собі забавки дома. Все йому хотілося вигадати щось надзвичайне, щоб усі діти йому заздрили. Він усе щось стругав, складав, та нічого з того не виходило — нічим було перед ними хвалитись, і це йому було дуже прикро, та ще дужче сердився він від безсилля.

Далі він уже зовсім не виходив на вигін. Діти, забачивши його ще здалеку, вигукували йому всякі образливі прізвища, показували язики і не знають чого лаялися.

На самоті його брала нудьга, аж плакати хотілося. Бачить, бувало, здалеку, як бавляться діти, і серце так і рветься туди, а знає, що коли піде, то дратуватимуть та штовхатимуть. Якби в його була сила, він бив би ті прокляті діти та й позачиняв у льох.

Цілими годинами сидів він, не ворухачись, у якому-небудь захисному куточку і мріяв, що б він зробив дітям, коли б був дужий, а вони попалися йому до рук, та як би він сам розкошував та панував.

Коли ж бачив школярів, як вони йшли з книжками,

то вони здавалися йому паненятами поміж іншими, нешколярами, що в школу не ходять і книжки не вміють читати. Школа йому здавалася недосяжним раєм.

А як він дізнався, що й йому можна стати школярем, то зробився мов несамовитий. Не хотів їсти, не боявся бійки, кричав, плакав, аж поки такі його musiли віддати до школи, таке дома він виробляв. Але школярі стали поводитись з ним так само, як діти на вигоні. Спочатку, коли він вертався додому, йому завжди хотілось плакати, навіть був хотів покинути школу.

Та далі довідався, що школа — не вигін. На вигоні, який би Павло не був добрий, ніхто цього не примітить, бо там для всіх він однаково був злодійським та п'яницьким сином та й годі. Там нічим не можна було заробити кращого відношення, а в школі, добре вчившись, можна було визначитися серед інших.

Павло взявся вчитися весь день, а часом і вночі прокидався та пригадував, щоб уранці не забути. Учителька звернула увагу на його і прилюдно похвалила. Він зрозумів, що треба дбати про її прихильність, бо все залежить від неї. Він не тільки добре знав те, що вона загадувала вивчити, не тільки дуже гарно поведився в класі, але й усяк намагався догодити їй.

— Підлиза! — стали говорити товариші, бачачи, що він усе біля неї крутиться та солоденьким голосом говорить.

Але йому тепер було байдуже, що там вони, ті дурні хлопці, про його думають. Він їх ненавидів і хотів стати дужчим, щоб допікати їм.

Він почав доносити на товаришів, власне не на товаришів, а на ворогів, бо такими він їх уважав. Учительці першого разу принципіально не вподобався той донос. Але ж він сказав таке, що тоді їй корисно було знати, і вона з того доносу скористувалася. Таким чином, їй ніяк було осудити його.

Він удруге доніс, і на цей раз знову про те, що їй було корисно знати, і знову вона йому нічого не сказала. Так і повелось, що він усе доносив.

Учителька була городянка, багатенька панночка. Вона, щоб показати себе ідейною, пішла на село учителювати. На селі вона почувала себе самотною, у школі з учнями не було їй приємно. Вони були їй якісь маленькі дикуни, яких вона майже не розуміла, так саме, як і вони її.

Павлові вона здавалася всевладною царицею, він намагався, в чому тільки можна, наслідувати її, ну, і звичайно, — в мові. Мова російська — була мова царівни, мова дужих, українська — мова проклятих хлопців, батьків, яких доводилося соромитись, селян, що були до його неприхильні.

Тепер він пробував більше в школі, ніж дома. Йому дома було недобре, нічого він там не любив — ні розбишакуватого батька, ні хитрої, підлесливої до чужих, злодійкуватої матері. Зранку він учився в школі, потім помагав наймищці — за це та йому давала їсти, що зоставалося; бігав у крамничку чи до пані попечительки з записками від панни вчительки. За це пані, а часом і вчителька, давали йому кілька копійок. Він беріг і ховав так, щоб ніхто не знав. Час від часу він виймав їх, лічив, і аж серце завмирало з утіхи, як він ними любував.

Одного разу, коли пані попечителька була в школі, учителька показала їй на Павла і дуже похвалила його. Попечителька подарувала йому карбованця. Другого разу вона знову дала півкарбованця, а земський, що приїздив з нею, теж півкарбованця. Павлові це були величезні гроші. Він зрозумів, що гроші може мати тільки від панів, як годитиме їм.

Роки йшли. На всіх іспитах Павло був найкращим учнем. Учителька та пані говорили між собою, що йому треба б далі вчитися, і він це чув, але розумів, що це неможливо, бо він убогий. Одна йому дорога слалася — до наймитування. Як він про це все думав, йому аж у голові морочилося, як у людини, що зупинилася над безоднею.

Страшно було й думати, що він, найкращий школяр,

муситиме піти у наймити, стати послідушим, як колись був між дітьми на вигоні... Як тяжко він працював, як заслужував, щоб піднятися вище, а тепер усе мало піти марно... А як радітимуть ті, яким він усяк дошкуляв, користуючись з прихильності учительки та пані, ті, якими він гордував, перед якими пишався.

Як він те собі уявляв, йому здавалося, що краще б умерти.

Але не раз спадало їй те на думку, що вчителька та пані могли б його якось витягнути, навіть це для їх не було б важко, аби тільки схотіли. Вони могли б дати йому спроможність вивчитися на вчителя, а йому вчитель здавався великим паном, що чималу силу над людьми має.

Він, як вірна собака, дивився у віні панам, і їм це було приємно. Нарешті він досяг свого. Коли скінчив школу, вчителька взялася готувати його на вчителя. Але тут вона пішла заміж, виїхала з села та їй думати забула про вірного учня.

Павло почував себе так, мов його було вкинуто в яму. Нерозважна журба обгорнула його. Він не зважувався виходити з свого двору, бо йому здавалося, що всі дивляться на його і думають:

«А що, доліз до вчителя? Наймитуватимеш, як не пишний!»

Він став мов хворий. Їсти не міг, і все хотілося лежати, все лежати, заплющивши очі. Він усе й лежав на полу, не звертаючи уваги на батькові та материні докори, що не йде в найми.

Уже він почав думати, яку смерть собі вибрати: чи втопитись, чи повіситись. Але всього було страшно, і він ніяк не міг зважитись, хоч здавалося, що це йому не минеться.

Однієї безсонної ночі він надумав написати до пані, що в той час жила в одному з великих міст. Ранком він пішов до управителя, щоб той дам йому її адресу. Йшов і не дивився на людей, бо здавалося, що всі зна-

ють, куди й чого він іде, знають, що з того нічого не вийде. Він і сам не вірив, щоб з цього що вийшло, але коли топишся, то і за гілочку вхопишся.

Написав до пані. Іноді він був певний, що вона нічого не відпише, іноді здавалося, що з цього, може, й буде яка користь. Коли так здавалося, то навколо мов розвиднювалося. Відповідь прийшла, і незабаром. Пані писала, що він може приїхати до міста і оселитися в її брата, учителя гімназії, який підготує його до іспиту. Прислала й грошей на дорогу.

Павло кілька разів прочитав листа, своїм очам не доймав віри. Був такий щасливий, що скакав би з радощів, гукав би, якби не було сором. Він чепурненько згорнув лист, положив у кишеню і став думати про мандрівку. Хотілося їхати зараз, зараз, та не можна було. Треба було ще з волості бумагу взяти і справити собі одягу, бо в мужичому не можна ж їхати до міста між пани.

Тепер йому придалися ті гроші, що він, назбиравши, беріг.

Як усе було готове, він рушив з села. Нічого і нікого не було йому шкода покидати, навпаки: наче на волю виривався з тюрми. В новому убранні він почував себе чудово — справжнім паничем, і вже йому і на станції, і в вагоні неприємно було сидіти з простими селянами. Це він їм виразно показував. Але й до панів не смів дуже признаватися. Поглядав на їх приязно, але мовчав, почувуючи себе наче між двома берегами.

«Ну, та незабаром зовсім буду паном», — з утіхою думав він і ще кривіше поглядав на простий люд.

Приїхавши до міста, він оселився в учителя. Пани приймали Павла як «сина народу» і носилися з ним, показуючи його всім знайомим, та не так його, як своє добродійство.

У вчителя були куховарка та лакей. Через який час учитель побачив, що в його господі занадто багато людей, і одпровадив лакея. Якось так само собою вийшло, що обов'язки лакея перейшли до Павла. Перед зна-

йомими він був учень, «син народу», на самоті — лакей.

Справжньому лакеєві треба було платити, а Павлові ні, та ще й навіть з ним можна було менше перемонитись, бо його ж держали з милості. Сам Павло ніяк не знав, що він таке, чи лакей, чи учень, і це відбивалося на його поведінці: він ніколи не знав, на яку ступити. Був дуже фамільярним лакеєм і дуже догідливим та підслесливим майбутнім учителем.

У вчителя було мало часу, щоб учити Павла. Він тільки загадував, що йому треба вивчити, та й годі. До читання той взагалі не мав охоти, раз воно не було навіщо-небудь потрібне. Кілька разів учитель порадив йому прочитати того чи іншого письменника. Павло виконував ці поради, як виконував усі його поради, але не міг зрозуміти, навіщо той казав таке читати і яка користь могла б бути з цього. Спитав в учителя.

— Хіба тобі не подобається читати такі чудові речі? — здивувався той.

— А що ж мені з них? — ще більше за його здивувався Павло.

— Який ти чудний! — зауважив учитель, і на тому скінчилося Павлове знайомство з літературою. Через який час він довідався, що всі освічені люди багато читають і багато говорять про книжки, з яких, на його думку, не могло бути ніякої користі і ніякої втіхи. То вже й він рішив теж читати, бо користь йому з тих нецікавих книжок могла бути: читання наблизить його і порівняє з панамі. Він узявся читати все, що йому траплялося: погане і добре, дурне й розумне, і все йому було однакове, і однакова користь була в усього.

Колись до вчителя вайшов один в родичів і заговорив до Павла українською мовою. Павло аж почервонів з образи, бо подумав, ніби того той пан такий заговорив, що вважає його за простого мужика. Він одказав по-російському і пішов геть. Але потім, почувши, що пан і взагалі говорить так, порішив, що то якийсь не-

освічений, не справжній пан, і більше не звертав на його уваги.

Через кілька днів той приніс якусь книжку і дав Павлові. Павло подивився і почервонів.

— Ви читали «Кобзаря»? — спитав пан.

— Ні, — гостро відказав Павло і положив книжку на стіл.

Але пан не вгамовувався. Він почав розповідати про Шевченка, декламувати його вірші. Та Павло слухав його дуже вороже, бо думав, що то він через те все так каже, що зна його походження і хоче йому порадити не пнутись між пани.

Бачачи його байдужість, пан хотів розворушити і сказав, що то ж рідна мова його батьків та дідів. Краще б він того і не нагадував, бо тим тільки ствердив думку Павлову, що він не вважає його рівнею і хоче посадити на давнє місце. Про походження і про батьків йому згадка була зовсім не мила.

Павло ухилився від розмови, і вже ніколи тому панові не впадалося говорити з ним.

Вже до іспитів було недалеко, аж тут учитель занедужав і з сестрою виїхав за кордон. За клопотами та турботами вони зовсім забули про Павла. Тільки вже виїжджаючи, учитель згадав та попрохав одного з товаришів довести того до іспитів; де і як він буде жити, ніхто не подумав, а квартиру зачинили і ключ віддали родичам.

Павлові три місяці треба було якось прожити у місті або, залишивши думку про іспити, вернутися додому. Звичайно, він не міг вернутися. Йому доводилось у холодну дощову весну часом дні й ночі пробувати на вулиці, бо нічим було заплатити за куток. Він ніколи не обідав і живився тільки хлібом. Але й на це треба було заробляти. Він наймався рубати дрова, замітати двори і на всяку іншу чорну роботу, а весь вільний час сидів де на бульварі з книжкою і вчився. Бачили його знайомі, з якими він зустрічався в учителя, бачив його, звичайно, і той, що мав довести його до іспитів, але

якось нікому не спало на думку спитати, де і як він живе. Він кілька разів натякнув, що він без грошей, але його не зрозуміли. Він подумав, що вони навмисне вдають, нібито не розуміють, і вже нічого не казав, боячись їх прогнівити.

Нарешті досяг свого: видержав іспити і тим здобув право учителювати. У той час вернулася пані і хотіла поклопотатися, щоб йому дали посаду ближче до його села. Але він попрохав, щоб, навпаки, посада була десь далі. Як виїхав він з дому, то ні разу не писав своїм і від їх не мав ніяких звісток. Про вчительку він теж ніколи не згадував; він нікого не любив, і люди для нього мали таку вартість, яка йому була з їх користь.

Учителем він зробився таким, яким був учнем — дуже уважним та працьовитим. Як сам здебільшого вчив напам'ять, не завсіди розуміючи вивчене, та й не цікавився розуміти, того самого вимагав і від своїх школярів. Був дуже неласкавий і любив чіплятися, щоб почути смак нової влади: не він боїться, а його бояться, не він слуха, а його слухають.

Але згодом він зазнав пекучого розчарування, бо побачив, що хоч піднявся над селянством, та не до самого панства. Пани-поміщики виразно виявляли свою недбалість до його, служаща інтелігенція теж не дуже водилася з ним, бо був він і не симпатичний, і не розвинений.

З ним хто й зна про віщо треба було розмовляти, бо він нічим не цікавивсь, окрім того, що безпосередньо торкалося його посади. Трудно було сказати, що це був молодий парубок, так якось з його все життя висмокталось.

Тільки він не розумів, через віщо його цураються, і все думав, ніби через те, що він селянський син.

Свою вчительську кар'єру він почав з 1904 року. Що робилося тоді в громадянстві, він не примічав, не розумів. Але 1905 рік схвилював уже й селянство. Він цього не міг не примітити. Той рух одразу здався йому ворожим, вже хоч би через те одно, що йшлося про се-

ляиство, від якого він одхрещувався і намагався одійти далі. Його дратувало, що він стільки мучився, стільки працював, щоб піднятися над простим людом, тепер же, наче на глум, щось мало потягти той люд угору, себто знову зрівняти його з ним. Можливо також було, що почнеться якесь нове життя, у якому йому знову не буде місця... Коли селяни візьмуть гору, то панство і він з ним опиняться внизу. Можливо, що темному людові не треба буде й учителів... Так думав Павло і не мав спокою. Одного дня селяни заявили йому, що збиратимуться в школі на мітинги. Він запротестував, посилався на начальство, але вони були такі певні свого права, що він не зважився далі сперечатися. Коли вони збиралися, він куди-небудь їхав, а як нікуди було, то зачинявся в своїй хаті і сидів, наче в облозі ворожій, турботно прислухаючись до гомону. Коли ж йому неминуще траплялося слухати їхні розмови, то це йому було страшно неприємно.

Тим часом селяни, знаючи, відкіль він вийшов, думали, що він повинен всією душею спочувати їм, і вважали його за свого брата, тільки вченого. Павло поки що ні від чого не відрікався, але уперто ухилявся та мовчав. Не знав іще, хто візьме гору. Проте все-таки йому вірили і ні з чим не крилися від його.

Незабаром почалися арешти. У Павла аж душа замерла. Він десятою дорогою обминав тих, що були непевні; а зустрівшись з ними, починав уважно сякати носа або щось пильно розглядати в напротилежному від їх напрямі. Боявся, щоб хто не побачив, що він знайомий з ними.

Цілі ночі він не спав, пригадуючи, чи не сказав коли чого непевного. Тоді йому вчувалися ті слова, що колись казав, аби догодити тим, кого тоді вважав майбутньою силою. Власне незначні були ті слова; але ще й тоді він казав їх та й оглядався, а вже тепер вони йому здавались просто страшними. В грудях кололо, а всьому тілові рбилося м'ясо від тих пригадувань.

На селі став гуртуватися інший елемент: багаті ко-

заки, дяк, монополющик тощо; вони стали єднати людей до себе, обіцяючи блискуче майбутнє; звернулися і до Павла, бо бачили, що він не горнеться до другого стану. Він дуже охоче пристав до їх, бо був певний, що тоді його не займуть і що тепер зверху буде цей гурток.

Коли дізнався про його завдання, то добре взявся до діла і спочатку робив його по правді, себто доносив тільки на тих, про кого справді думав, що вони мають неблагонадійні думки. Тут він зазнав утіхи, бо це йому давало велику владу над людьми.

Свої нові обов'язки він виконував так пильно, як колись учився, а потім учив. Він відшукував свідків, здобував факти, а коли можна, то й документи; трохи змінити, трохи затемнити, на його думку, не було кривдою, раз він був певний, що тих людей треба було забрати. Це робилося для того, щоб начальство на власні очі пересвідчилося, які то люди.

Йому вподобалась місцева фершалка, молода та гарна панночка, дочка багатенького батька. Раніше він і не подумав би, що міг би її сватати, але тепер став уважати себе такою персоною, що без ніяких передмов пропонував їй повінчатися з ним. Звичайно, мав гарбуза.

Ображений, він доніс на неї, хоч і знав, що вона нікуди не встрявала. З поганого настрою запроторив ще кілька зовсім безвинних людей. Та таки ж і треба було доносити, хоч би й на безвинних, бо коли б скінчилася така його діяльність, то скінчилося б утішне почування своєї влади і зменшилося б його значення перед людьми.

Він стільки доносив, що пани навколо полягалися, думаючи, що революційні думки захопили безліч народу. Зате вони були вдячні Павлові, що він рятує їх, і стали запрошувати його до себе та пригощати, наче хорта, що боронить двір від звіра.

— Ви нас вирятували від анархії,— казали вони йому, почувавши в душі огиду і презирство і ще більше

гніваючись на тих, через яких доводиться запобігати ласки в цієї людини.

Павлові його діяльність, звичайно, наробила лютих ворогів. Він боявся ходити навіть удень, увечері ж ніколи не виходив, носив у кишені револьвер і, тільки починало вечоріти, затуляв зсередини вікна.

Він прохав панів знайти йому де-небудь інде посаду, тільки вже, звичайно, не вчительську, а якусь кращу, бо тепер учительовання здавалося мізерією. Іноді він розміювався, що от з посади на посаду, з посади на посаду і — аж у губернатори... Адже в Америці так було — він колись таке в учителя читав.

Але ніхто йому не поспішався знайти посаду, бо його вважали потрібним тут, яко сторожа.

Це починало його дратувати. Школу він зовсім занедбав, бо вважав, що ніхто не сміє вимагати від його, щоб він учителював. Часто його не було дома, бо він їздив у місто «по справах» або до панів у гості. Коли мав час, одбував науку в школі, де діти нічого не навчалися, а за те добре були биті. Найгірше діставалося їм за «мужичу» мову, якої він нібито й не розумів.

Поволі все стало стихати, одбивати назад. Все, що міг Павло зробити, — зробив. Доводилося доносити вже на зовсім безвинних, і на його доноси вже не звертали уваги, бо через їх був тільки даремний клопіт. Панський переляк уже минув, їх ні від чого було рятувати, і їм неприємно було згадувати той час, коли всього було страшно і коли доводилось шанувати таких, як Павло, котрий уже так розібрався, що ніяк було його приймати разом з іншими гостями. Пани почали відтручати його від себе. Від начальства влетіло за занедбану школу.

Він перейшов учителювати у другий повіт. Там став обминати всіх людей і боятись, щоб хто не дізнався про його «громадську діяльність», через котру всі відтручались від його, навіть ті, для яких він працював.

Похмурий, мовчазний, поглядаючи навколо лихими очима, він з'являвся поміж люди тільки тоді, коли сьо-

го неминуче було треба. Він уникав людей, а вони його. Тільки бідним школярам доводилося мати з ним діло. Він знову пильно взявся до роботи, і його учні найкраще за всіх уміли проказати те, що їм бувало загадувано вивчити, і нічиї не говорили такою крученою мовою, як його, і нічиї так мало не розуміли змісту вивченого. І не любили школярі школи.

— У тій школі наче в льоху,— казали вони, і не раз їм здавалося, що тим вона така, що вчитель такий.

ОСТАННІ

Находив тихий, тихий осінній вечір, коли віття ані ворухнеться. Небо було сиве, земля після недавнього дощу мокра й слизька, а на гіллі, наполовину безлисту, блищали дощові краплі.

Навкруги школи, що стояла на одшибі біля села, купчилось дерево, аж торкаючи стіни та стріху. Були то тополі високі й гінкі та молоді гілчасті клени. Клени з своїм широким, пожевклим листям горіли, мов золото, здавалося навіть, що від їх ішло сяйво, наче вони заховали в собі трохи проміння з минулих сонячних днів. На тополях листя все опадало та опадало, тихо, поволі спускалося на землю і з ледве чутним несміливим шелестом лягало на неї великими сріблястими плямами. Упаде один, і тихо який час. Потім другий спускається, третій, і так без упину. Журливо...

Маруся, семилітня дочка учительчина, наділа кохтинку і хустку та, одчинивши вікно, сіла слухати, як падає листя, й дивитись під те золоте дерево, де воно кидало жовтуватий одблиск, схожий на сонячне світло. Сіро було навколо, тихо і самотньо. Сторожиха Тетяна десь поралась на дворі та в погребі, мати поїхала в город, і Маруся восталася сама.

Марусине личко, таке миле, славне, чисто дитяче, було бліде і серйозне та мало вираз якоїсь безкрайньої туги і невпинної турботи. Вона не могла сидіти спо-

кійно, а трохи що не кожну хвилину оглядалася навколо та прислухалась, бо їй усе здавалося, що хтось підкрадається, хтось наближається і от-от з'явиться гидкий, страшний і крикливий. Адже завсіди могли знову прийти в школу ті п'яні, що кілька разів уже приходили і робили бешкети її матері. Вони кричали, лаялись, били кулаками та чобітьми в замкнені двері так, що здавалось, от-от одскочить замок і ті п'яні, здоровенні, страшні люди почнуть катувати матір. Василина Гордіївна, така бліда, як віск, і сухенька, як билинка, своїми тоненькими руками пригортала до себе дочку та вмовляла її не боятись, а лице у неї було таке горде, таке суворе і разом повне такого страждання, що Маруся задихалась в сльозах не від жаху, а від жалю та любові. Кінчалися ті події досі завсіди благополучно. Сторожиха бігла на село і скликала людей, а ті виряджали п'яних, що безглуздо водно кричали: «Подайте нам учительку, ми їй покажемо, як бунтувати народ».

Всі ті п'яниці завсіди були з чужих сіл і ніколи не бачили Василини Гордіївни. Ні для кого не було таємницею, що місцеві глитаї, на чолі яких стояв попечитель школи, багатий козак, напоювали яких-небудь відомих розбишак, обіцяли їм ще горілки і посилали в школу робити бешкети.

Василина Гордіївна zostалась тут одна з цілого гурту. Одні з її товаришів сиділи в тюрмі; другі були в засланні, треті сиділи без заробітку і ждали голодної смерті. Півтора року назад, як приїхали арештовувати, начальство мало на думці забрати і Василину Гордіївну, але, побачивши її, сказало: «Ох, у нас і так досить цього добра, а ця, напевне, наробить нам клопоту, бо вмре десь у тюрмі, а може, ще й у дорозі. Та й дитина в неї мала, а вона схоче потягти її з собою. У нас і дорослим уже місця бракує».

Таким чином учителька zostалася не тільки на волі, але й на посаді. Начальство забуло про неї. Та зате на ній стали зривати злобу місцеві добрі люди і розважа-

тись, зневажаючи беззахистну людину. Усього було. Було кілька разів, що, як вона їхала з города, на неї кидали камінням і з кущів стріляли; як ішла селом, то їй кричали услід погані слова і образливі прізвиська. Раз, як вона з Марусею їхала в город, за ними стали гонитися два чоловіки з кілками. Навкруг був степ, ані душі, тільки їх двоє та хлопець візника. Але, на щастя, коняка попалась добра, і вони втекли. А ще раз, як вони сиділи ввечері при засвіченій лампі, хтось шпурнув у вікно цеглину, видимо, поціляючись просто у Василю Гордіївну. Маруся сиділа поруч неї. Камінь пролетів, нікого не зачепивши, але так близько від Марусиної голови, що вона чула, як сколихане швидким льотом цеглини повітря дмухнуло їй на чоло і навіть ворухнулося волосся. Після того часто, коли Маруся замислювалася, то несподівано здригалася і скрикувала, бо їй вчувався брязкіт розбитої шибки і холодний подих повітря на її чолі.

Василина Гордіївна заявила становому, але з цього нічого не вийшло, навіть попечителева компанія стала ще нахабніша. Попечитель розкошував. Мстився за те, що Василина Гордіївна перешкоджала йому шахрувати у шкільних справах, і за те, що вона заступалася за його наймиток, яких він обдурював. Окрім того, була воля його лихій вдачі. Наче якась хмара усяких погроз, глузувань і небезпек обгортала жінку та дитину. І тепер, дожидаючи матір, Маруся все боялась. У неї вже стало майже хронічним часте замирання-тремтіння серця і від того нерівне дихання. Василина Гордіївна вже боялась, що це може перейти у яку серцеву хворобу.

Марусі стало здаватися, що мати занадто довго не вертається... може, її вже вбили... Вона уявила собі її всю закривавлену серед сірого степу, на холодній мокрій землі... Як Марусі це привиджувалось, їй ставало так страшно, що вона хапалася за голову і намагалася одвести свою думку від страшної примари та думати про інше. Починала дивитися на великі сріблясті топо-

леві листки, що білили на пожовклій траві, і видумувати, чи не можна б зробити з їх книжечку, зв'язавши ниточкою хвостики. На білих сторінках можна б написати оті вірші або пісні, що іноді розказувала їй мати.

Темніло; жовтуватий одблиск під деревом ставав темнішим і зловіснішим, мов одблиск пожежі. Віття і стовбури приймали якісь чудні обриси: дитині часом здавалося, що десь у глибині під гіллям видно повішеного. Може, примара одного з тих, про котрих читає мати в кожній газеті. Коли читає, то в неї лице буває таке саме, як тоді, коли за дверима шаленіли п'яні, або тоді, коли за возом гонились двоє з кілками.

Вже стало сутеніти, коли приїхала Василина Гордіївна. Маруся хотіла кинутися їй назустріч, але згадала, що галошок у неї нема, черевички драні, а надворі грязюка, тому тільки стала на дверях, дивлячись на матір великими потемнілими очима. Мати ішла і здалеку їй усміхалась. Вона була така маленька, постаріла, убрана так убого, що в Марусі серце аж заболіло від жалю. Коли мати наблизилась до дівчинки, то обоє так жадібно притулилися одна до одної, мов не були певні, що побачаться.

— Мамусю, тобі нічого не було дорогою? — спитала, цілуючи матір, Маруся.

— Нічого, Марусько. Я тобі пряників привезла.

— Ні, мамочко, ти скажи правду, нічого не було?

— Я ж тобі кажу, що нічого.

— Ніхто не гнався і не кидав камінням?

— Ніхто.

— І не лаяв?

— Ні.

— Ну, так це ти неправду кажеш, — рішуче, з переконанням, сказала Маруся. — Кажі, що було?

— Ану-бо, Марусько! Може, хто і лаяв, так я на це уваги не звертаю. А чи полагодили стріху над класом?

— І не думали.

— От добре! Що ж будем робити?!

— Тетяна положила соломи на горичці. Проте, як ішов дощ, то капало.

— Добрий попечитель! У класі діти мусять сидіти під дощем.

— Коли Тетяна йому сказала, то він почав так лаятись, що аж сюди було чути. Коли б нам чого не було...

Василина Гордіївна і Маруся увійшли в хату. Ледве учителька встигла зняти з голови старенький брилик, як біля школи, а потім у сінях почувалась швидка хода кількох чоловіків. В одну мить Маруся опинилась біля дверей і заціпнула їх. Хтось дуже сіпнув двері і вигукнув:

— Ану лиш, чого там зачинялись! Одчиніть! Це я, попечитель!

Василина Гордіївна і Маруся зглянулись, поблідли, але одчинили. Увійшов здоровенний чолов'яга з густою чорною бородою, серед якої червоніли великі товсті губи, схожі на шматки сирого м'яса. За ним увійшли ще два чоловіки, один — його брат, а другий — приятель.

— Що це ви тут видумуєте?! — гримнув попечитель, не здоровкаючись.

Василина Гордіївна і Маруся одразу зрозуміли, що він прийшов зробити скандал, і якимось інстинктивно одсунулись назад до стіни.

— Що ви кажете? — спитала учителька.

— Що ви, кажу, тут видумуєте? Яка ви учителька, коли продираєте стріху? Може, до вас по ночах через неї хтось лазить!

Почувши ці безглузді слова, на те й сказані, щоб роздратувати та мати привід почати скандал, Василина Гордіївна не втримала себе і коротко одповіла:

— Коли ви прийшли говорити дурниці, то краще йдіть геть!

Попечитель цього тільки й ждав.

— Швидше ти підеш відціль, ніж я! — крикнув він, підіймаючи стиснуті кулаки і наближаючись до неї. — Підеш ти відціль, свине! Твоє місце в тюрмі, а не тут,

забастовище проклята! Будеш ти ще мене знати! — Тут посипались щонайпоганші слова. Попечитель, вискаливши скажено зціплені зуби, махав величезними кулаками над самим лицем Василюви Гордіївни і от-ст замірявся вдарити її. Вона ж стояла біля стіни, притуляючи до себе однією рукою Марусю, а другою прикриваючи її голівку, і дивилась блискучими очима в осатаніле, страшне обличчя. Попечительів брат та приятель стояли осторонь і дивились глузливо і цікаво.

Скільки це тяглося, ні учителька, ні дитина не знали. Здавалося, що без краю. Вони вже не чули окремих слів, навіть не розуміли гаразд, що коїться, мов би це було у сні, не думали про рятування і не боялись нічого.

Хто його зна, коли б і як воно скінчилося, якби попечительів брат не глянув у вікно і не побачив Тетяни з кількома парубками, що бігли од воріт. Тоді він потяг брата за рукав і примусив його йти.

Коли вони вийшли, мати й дочка ще не зараз ворухнулися. Потім Маруся почала з надзвичайною силою притискати до себе матір, мов боялась, що її вивуть із рук. Василюва Гордіївна нахилилась і довго, довго цілувала біляву голівку, а потім узяла доньку на руки, посадила на ліжко і сіла сама, притуливши її до грудей.

— Мамочко!

— Чого, Марусю?

— Мамусечко!.. — Маруся зупинилась. Не знала, як висловити свою пошану, любов і жаль свій. Обхопивши материну шию руками і цілуючи її кохточку, вона тільки тихо, тихо заплакала.

В хатину увійшла Тетяна і три парубки.

— Уже було вам? — розлютована, спитала Тетяна. — А щоб їх лиха година побила, проклятих!..

— Оце вже я скажу, що як буде так довше, то я не видержу, — втомлено і безсило одказала вчителька. — Нехай би справді я сама була, а то й дитина таке тер-

пиль. І як я жалкую, що нас не забрали! В тисячу разів було б спокійніше в тюрмі! Ну та, може-таки, вона не забариться...

— А як вас заберуть, то вже не знаю, що й робитимем,— сказав один з парубків.

— Мабуть, у розбійники підем,— трохи жартуючи, а більше серйозно зауважив другий.

— То вже було б погаме діло,— одповіла Василина Гордіївна.— А я й забула! Ви якраз до речі прийшли. Я вам дещо привезла.— Вона витягла з кишені кілька книжечок і подала.

— От спасибі! Велике спасибі! У нас уже нічого було читати.

— Тільки знаєте що, хлопці, ідіть ви швидше відціль! — порадила Тетяна.— А то ті чорти бачили, що ви сюди йшли, і напевне стерегтимуть, чи довго ви тут будете. Донесуть потім, що якесь засідання було.

Хлопці послушали ради і, подавши руку Василині Гордіївній та Тетяні, пішли геть.

Тетяна пішла наставляти самовара. Василина Гордіївна затулила рядом вікно — так завсіди робила після того, як було кинуте камінь, засвітила лампу і знову сіла на ліжко. Маруся, як кошенятко, полізла їй на коліна і скрутилася, обнявши її.

— Мамочко, розкажи про тата!

Хотілося одпочити. Несила була терпіти дійсності. Спогади були єдиною одрадою для обох. Василина Гордіївна почала оповідати те, що вона вже багато разів оповідала Марусі, так що вже та трохи не напам'ять те знала, але кожний раз слухала з однаковим захопленням про тата, якого майже не пам'ятала, але який їй здавався чимсь величним і прекрасним.

— А ще розкажи, як його хотіли примусити зрадити товаришів, та він не схотів.

Василина Гордіївна розказувала, і перед їх очима вставав образ людини, що жила для ідей, що майже все своє коротке життя мучилась по тюрмах і нарешті загинула у засланні.

— Розкажи ще, як ви жили у тій хатці, що в садку...

Мати розказувала їй це, та знову переживала своє недовге молоде щастя й спокій, якого так мало зазнала на своєму віку.

Потім вона замовкла. Маруся теж мовчала і більш не прохала оповідань. Вона заплющила очі і уявляла все те, про віщо тільки що слухала. Її серце билось рівно, дихання було спокійне і глибоке. Вона душею і тілом спочивала. Потім несподівано розплющила очі, підвелась і, дивлячись на матір, з переконанням вимовила:

— Мамо, так, як тепер, не може бути завсіди, так не можна б було видержать. Мусить бути краще! Мусить бути!

МАЛИЙ НІНО

(З італійського життя до 1860 року¹)

Ніно сидів на кам'яному осліпчику під хатою і читав часопис. Ніно був маленький-маленький — він здався менший від своїх дванадцяти років, а часопис був великий, так що хлопець за ним увесь ховався.

Читав хлопець зі справжньою втіхою і цілком свідомо, йому тільки іноді заважали деякі слова, котрих він не розумів. На колінах у його лежав зшиточок і олівець: коли траплялось незрозуміле слово, хлопець записував його. Як прийде вчитель і матиме вільний час, то Ніно піде до його та спитає про ті слова і запише поспіль їх, що вони значать. Таким чином уже зібрався чималий словничок, що навіть і батькові ставав у пригоді. Коли батько, Ернесто Гатті, читаючи, натрап-

¹ У творі йдеться про національно-визвольний рух італійського народу за возз'єднання країни і звільнення від іноземного панування.

ляв на незнайоме слово, то питає Ніно, а коли той не пам'ятає, то біг шукати слова у своєму зшиткові.

Ніно чепурненько згорнув часопис і одніс учителеві в кімнату. Потім вернувся і, знову сівши на ослоні, замислився. Сьогоднішній часопис зовсім не задовольнив його, бо в йому ані разу не згадалося ймення Гарібальді¹. А воно ж було для Ніно найкращою принадою в читанні і найкращою втіхою.

Ніно змалечку звик завжди ходити хвостом за батьком; через те він чув усі розмови дорослих, багато вже знав і розумів. Звичайно, що він знав про Гарібальді. Гарібальді не тільки йому, малому, а й багатьом старим здавався не людиною, а півбогом, за якого було легко і радісно віддати життя. Рідний край і Гарібальді так тісно єдналися в думках простих людей, що їх ніяк не можна було розрізнити, навіть можна сказати, що якби згинув він, то погасла б любов до рідного краю не в одного і не в двох.

Всі оповідання про Гарібальді здавалися Ніно здійсненою казкою та такою цікавою, що коли він думав про їх, не те що вже слухав — то йому захоплювало дух.

Ніно був простодушний, совісний, але стриманий хлопець. Через це він не водився з дітьми. Хоч його і вітали в дитячій громаді, проте він там лишався завжди ніби осторонь, бо не міг захопитися пустуванням, не бився, не лаявся, і діти відчували, що він не свій поміж ними. І він се відчував, того і був здебільшого з дорослими. Там він був тихий, соромливий і замислений. Найкращою його мрією було побачити портрет Гарібальді, та про неї він нікому ніколи не зважувався сказати.

¹ Гарібальді Джузеппе (1807—1882) — народний герой Італії, один з керівників національно-визвольного руху.

Ніно, сидячи під хатою, уявляв собі Гарібальді. Той ніби був надзвичайно високий, більший, ніж усі інші люди, обличчя в його було горде, а очі блищали, мов зорі. Він сидів на баскому вороному коні, теж більшому, ніж усі інші коні, і в руках держав блискучу шаблю. Його червона сорочка була як жар...

Навкруг його басували верхівні, теж у червоних сорочках... Їхали вони зеленою лукою... Сорочки червоніли на зеленому тлі, наче той мак... Ніно колись бачив, як ходив з батьком униз до міста, зелену луку, на якій жевріло безліч дикого маку. З того часу хлопцеві здавалось, що нема в світі нічого кращого над зелену луку з маківками, і тому не диво, що мрія про Гарібальді та про луку стали схожими між собою.

...Їдуть вони, їдуть... Ніно наче справді бачить, як басують коні, як блищить зброя, як вітер має прехорошим трикольоровим прапором... Трава на луці аж сяє, така зелена... І сонце сяє, як весною... Коли тут під'їздять до скелі. На скелі росте дерево... Ростуть чорні похмурі пінії³, які бувають на гірських верхів'ях. Доїхали до скелі, аж на ній цілий полк солдатів неаполітанського короля, того самого, що так гнітить рідну країну... або цілий полк німців, рудих та пикатих. Починається бій. Нікого з гарібальдійців не вбито і не поранено, а вороги так і падають.

Тут Ніно почув щось неприємне. Стало погано на серці, що вбивають людей, хоч би вони були й вороги. Кров... рани... І тим же болить, і в тих же в батьки, матері, діти... Мрія тратить принаду, зникає... Очевидячки, тут треба поробити одміни.

Через мить в уяві Ніно знов зелена лука, знов по ній басують вороними кіннями ставні гарібальдійці. Їдуть вони, їдуть... їдуть... Коли тут скеля з темними пініями, з-за неї вихоплюються німці...

³ Пінія — італійська сосна.

Словом, все, як і в першій мрії, але далі виходить інше: італійці хапають німців, зв'язують їх і кладуть усіх покотом на землі. Потім їдуть далі... Так і ворог переможений, і нікого ні вбито, ні поранено. Ніно задоволений. Він уже думкою доїхав з гарібальдійцями до великого міста, відкіль виходить людність і радісно вітає героя. Ніно почервонів, і на очі йому аж сльози виступили від великого зворушення.

— Ніно! — гукає хлоп'ячий голос з сусідського городу.

— Е? — озивається той, в першу хвилину не розуміючи, де він. Оглядається навколо. Бачить, що він дома, а не біля великого міста, котрого ніколи не бачив. Уліворуч видніються селянські хатки, зложені з сірого нетесаного каменю. Навколо по згір'ях ростуть величезні гіллясті каштани з таким свіжим листом, мов він тільки-тільки розвився. Поміж каштаном вилискується своїм темним блискучим листям інжирове дерево з покрученим гіллям, що хилиться аж до землі. Скрізь, де тільки є вільне місце, буйно та розкішно в'ються по тичинах виногради. Де-не-де стремлять синясті скелі, а недалеко шумить бистрий невеличкий потік. Село зовсім загубилося в горах, і до його можна добутися тільки або пішки, або верхи. Хата Гатті стоїть одсторонь, за селом. Навколо не дуже високі, але круті гори, що обросли лісом, а далі за ними встають другі, вищі.

— Ніно! — гукнув удруге голос.

— Я тут! — обізвався Ніно.

— Іди лиш сюди! Я маю щось смачне!

Се вже зовсім повернуло хлопця до дійсного життя. Він жваво перескочив через невисокий кам'яний мур і опинився біля П'єтро, що кликав його. П'єтро був високий хлопець років чотирнадцяти. У його були блакитні очі, що дивилися на всіх чи то ніби байдужно, чи то ніби нахабно, і не можна було вгадати, чи це смирний та покірливий хлопець, чи неслухняний, ледачий та сердитий. Одежа на йому була нова, але подрана та брудна.

Ніно стояв перед ним маленький та дрібний і, щоб бачити його обличчя, мусив задирати вгору свій кругленький видок з кирпатим посиком та розумними дитячими карими очима.

— Ходім до ями,— сказав П'єстро і, більш ні слова не мовлячи, рушив уперед. Ніно, цікавий, пішов за ним.

Незабаром, чіпляючись за каміння, вони залізли у таємничий куточок поміж високими та стрімкими скелями. Там унизу лежала купка попелу від недавнього вогнища і стояла пірамідка, зложена з невеликих уламків каміння. П'єстро познімав верхні камінці і витяг зсередини печене курча.

— О-о!!.— скрикнув Ніно, нестямившись від дивування. Такої розкоші він і у велике свято не бачив дома. П'єстро ножем розрізав курча надвоє і одну половину, меншу, дав Ніно. У того аж слина покотилася, проте він соромився хапатися до їжі. Не поспішаючись, пристойненько, він розділив своє на шматочки і почав їсти.

«А де ж це він узяв курча? — раптом подумалось йому.— Курча — се ж цілий скарб... Це не горобець...»

— П'єстро, де ти взяв курча?

П'єстро одвів очі, усміхнувся, знизав плечима і вимовив зовсім недбало:

— А догадайся!

Ніно знов подумав: «Курча — не горобець... Курча завсіди буває чесьь. Хіба, може, йому мати дала? Але хоч вони і багаті, проте не можуть отак давати самому П'єстрові ціле курча, та ще й у будень».

— Не догадаюся...

— Ти дурний, коли так. Се курча дядька Бенедетто.

Ніно почервонів і покинув їсти.

— Ти чому не їси? — роздратовано спитав П'єстро.

— Я зараз,— поспішився відказати Ніно і одкусив шматочок, та сей йому здався не такий смачний, як перші. П'єстро насушився і мовчав. Їв так, мов три дні не їв. Ніно здавалося, що йому ніяково, і через це по-

чував себе чогось винним. Смак печені дуже змінився... не їлося...

— Слухай, тобі подобаються печені курчата? — спитав трохи згодом П'єтро.

— Подобаються...

— Ти хотів би їх часто їсти?

— Це неможливо, — ухилився Ніно, чуючи в цьому питанні щось непевне.

— Чому неможливо? Аби схотіти. — П'єтро спинився і подумав: «Чи варто йому говорити? Щось він кривиться, наче святий та Божий. Проте від курятини таки не відцурається. Дома він її здалеку не бачить. Та й нема нікого іншого такого підхожого для сього діла...»

— Аби схотіти, — повів він далі. — Треба тільки роздобути курча. А це зовсім не клопіт. Його я вбив камінцем, коли воно надумалося пригостити до нас. Ну, та це не завсіди трапляється. А то можна вбивати курчата і в чужому городі, а потім перелізти через огорожу та й забрати. А ти як кіт... Тут треба такого малого та швидкого, як ти... Я вмю дуже добре влучати камінцями... тоді будемо ділити: половина тобі, половина мені. Гаразд?

— Ні, — відказав Ніно, почервонівши та не знать чого почувуючи себе неможливо ніякового. Він встав і, не доївши свого, стояв, похиливши голову, наче злодій перед власником украденого. Йому було соромно за П'єтро і перед самим собою.

— Ні?! — люто крикнув той і, вхопивши його за руку, так сіпнув, що трохи не обкрутнув навкруг себе. Тоді поставив перед собою і, надавлюючи обома руками йому на плечі, сказав:

— Як пошлю, то підеш.

Ніно мовчав і думав: «Ой, плечі ж мої, плечі! Боже мій, як би мені вирватись та втекти! Ой, що ж мені робити?!»

— Так підеш? Завтра після обід приходь до нашого старого каштана, що біля двору дядька Бенедетто: у його ситі курчата. Розумієш?

— Е? — спитав Ніно, наче не розуміючи, а тим часом обмислював утечу.

— Що ти все дурня строїш! — вигукнув П'єтро і вдарив його по обличчі. Та для сього мусив пустити одне плече.

Ніно крутнувся і, вирвавшись, подрався на скелю, наче перелякане кошеня. Подряпав собі руки, позбивав коліна, але встиг утекти. П'єтро шпурляв йому велід камінці і болюче влучав. Дуже йому було шкода, що замір не вдався. А було б так гарно, можна було б часто ласувати. Коли б хто довідався, винний був би Ніно, бо він же лазив би по курчата. Кожний, звичайно, зараз би подумав, що і вбивав їх він. Проклятий Ніно!

П'єтро позбирав шматки печені, що попадали на землю під час баталії, і почав їсти так, мов три дні не їв.

* * *

У Гатті, батьків Ніно, мешкав учитель. Всі на селі дивувалися, що він оселився у найбіднішій хаті. Хоч який певиблагливий був учитель, проте ж все-таки Гатті не могли його харчувати, бо самі жили тільки палентою та квасолею. Через це він мусив ходити обідати аж до остерії, а вона була на другому краї села, та й до школи йому доводилось далеченько мандрувати.

Люди того не знали, що головною принадою сього помешкання були ті байраки та гущавина, котра починалась зараз за ним. Це було дуже важно, бо вчителя одвідували люди, котрих ніхто не повинен був бачити. Ніхто не знав, що він був завзятий гарібальдієць і що він гуртував людей та збирав зброю на той час, коли Гарібальді дасть гасло рушати.

В околиці люди вважали вчителя за дуже завзятого, але невдалого мисливця, що ходить у горах увесь

Їсти можна було тільки тоді, коли не приходила гнівлива Мурка — її боялись навіть найсміливіші. Тільки, було, погляне своїми карими очима, то аж дух заб'є від жаху! (с. 11.)

Я оселився в нових квартирантів і там не тільки днював, але й ночував. Хороші вони люди! Я їх полюбив, як рідних, завжди розказую їм казки й сиджу на колінах хоч у того, хоч у того. (с. 17.)

У саду була моя гойдалка. Ох, як же я любив гойдатись! І як же трудно мені було її зробити! Річ в тім, що старші не давали мені на неї шнура, бо вважали гойдання пустою забавкою... (с. 36.)

Я привчила баранів справлятися замість коней. Вони так
привичаїлися до мене, що прибігали, коли я їх кликала...і
дозволяли мені робити з собою все, що я хотіла. (с. 54.)

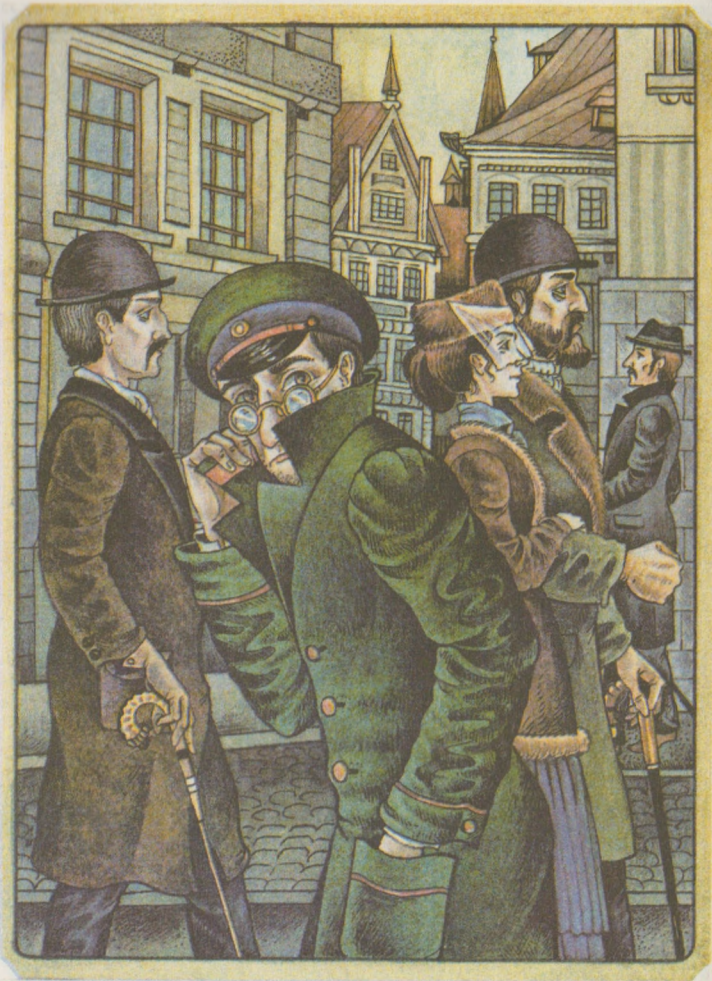
Нам були миліші ті ляльки, що ми власними руками робили з платочків. Ми назвали їх жабами. Наші жаби розташувались скрізь у світлиці, але головна їхня домівка під роялем.
(с. 57.)

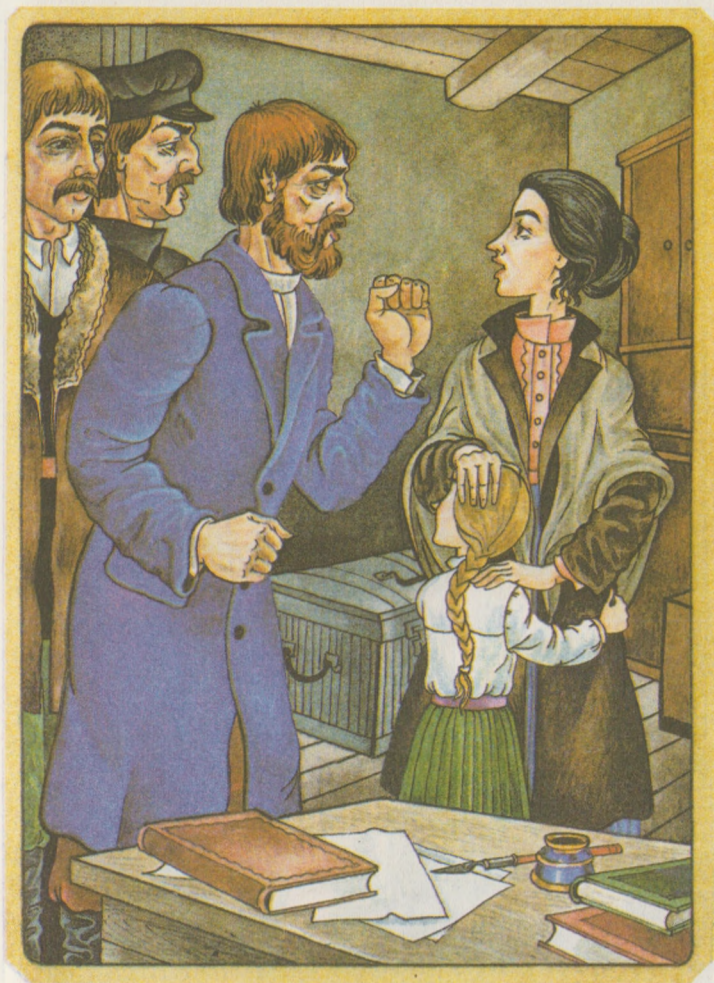
Ох, як гарно та весело було нам тоді! Ми почували себе зовсім дорослими, бо нам вже доручено велику справу. Це ж бо не жарти — пасти телята! (с. 63.)

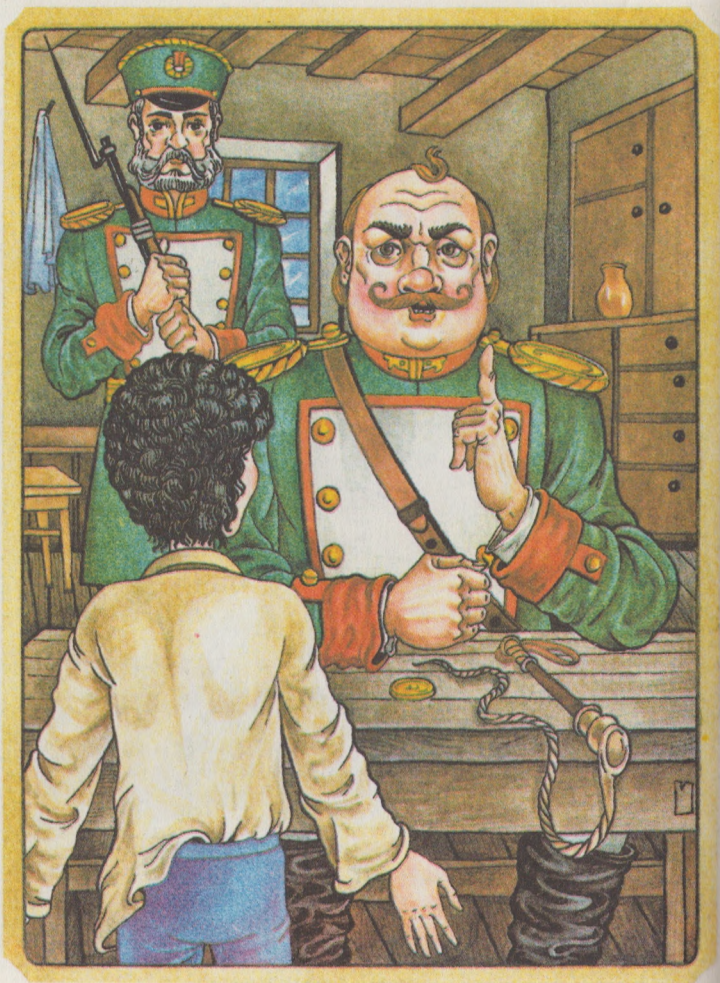
Він чув себе справжнім хазяїном і в ті часи зовсім забував, що він не рідний. Він усе робив так добре і так до ладу, що мати стала його слухати, мов старшого, і називала "мій хазяїн". (с. 69.)

Незабаром почалися арешти. У Павла аж душа завмерла. Він десятою дорогою обминав тих, що були непевні; а зустрівшись з ними, починав щось пильно розглядати в напротилежному від їх напрямі. (с. 80.)

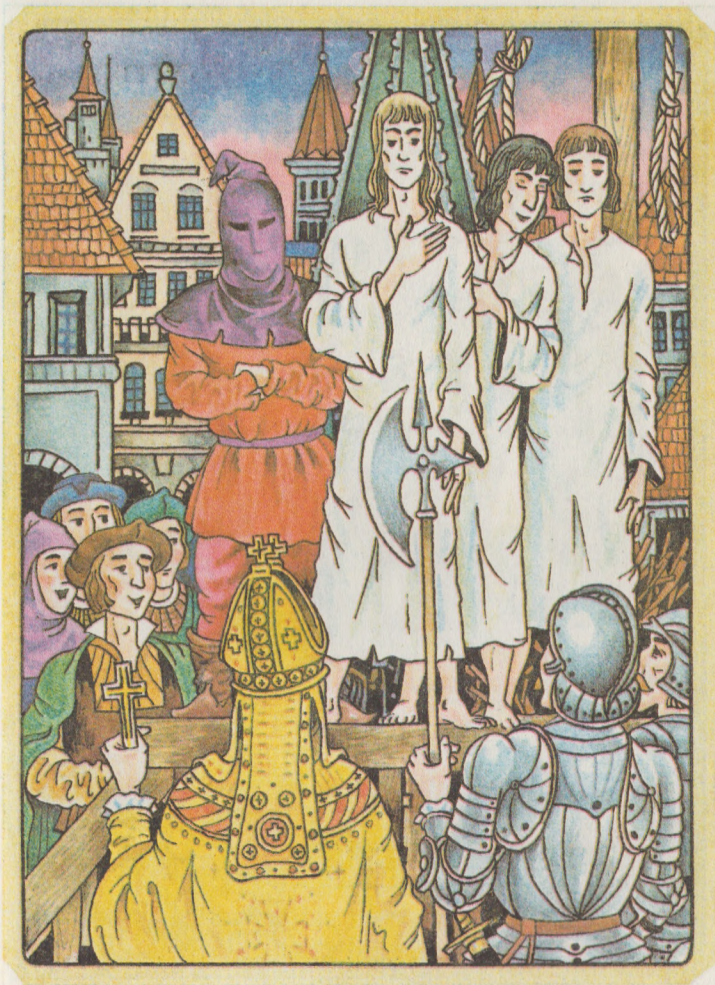
Василина Гордіївна і Маруся зглянулись, поблідли, але одчинили. Увійшов здоровенний чолов'яга з густою чорною бородою, серед якої червоніли великі товсті губи, схожі на шматки сирого м'яса. (с. 87.)

За своє коротеньке життя Ніно зазнав чимало розмаїтих жахів, але такого, як тепер, то ще ніколи.

— Кажи зараз, де вчитель!

— Я не знаю... (с. 107.)

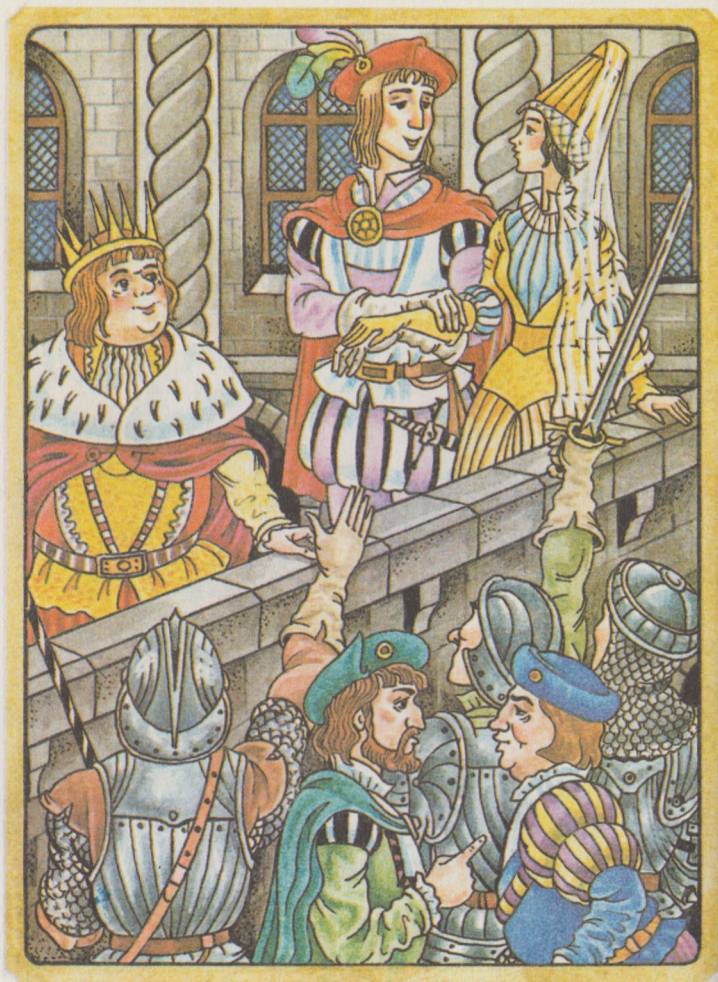
А Савонарола мовчки приймає ці останні муки...він зупиняється і стоїть, мов закам'янілий, дивлячись перед собою кудись далеко, на щось таке, чого інші не бачать... (с. 118.)

Якось увечері породілля прокинулась і зауважила в місячному промені, що входив у світлицю через вікно, якусь рухому тінь. Це був старенький дідусь в чернечій одежі... (с. 123.)

Юліан волів полювати далеко від людей, один з своїм конем і соколом. Майже завжди це був сокіл скіфської породи, великий і білий як сніг. (с. 128.)

Юліана засліпило кохання... Таким чином він узяв за жінку царівну, і як віно імператор дав йому замок, що дістався їй від матері. Юліан покинув ходити на війну. (с. 136.)

Його батько й мати лежали перед ним на спині, і у грудях їх були рани. Їхні обличчя, повні величної лагідності, наче ховали вічну тасмницю. (с. 143.)

Чоловік був загорнений в подраний плащ, обличчя його походило на гіпсову маску, а очі були червоні, як вуголь. Коли він увійшов у човен і той під його вагою здригнувся, Юліан взявся за весла. (с. 148.)

вільний час, а вертається здебільшого з порожніми саквами і що має знайомості скрізь поміж мисливцями.

Взагалі з появою учителя в околиці дуже збільшилося мисливців та й у самому селі їх було вже кілька. Старий Гатті здавна був мисливцем, справжнім мисливцем, що заробляв мисливством. Він був учителеві вірний, як собака; хоч негаразд розумів його думки, його справи, але був готовий служити до загину заради учителя та Гарібальді. Марія, його жінка, нічим не цікавилася, до всього була байдужа, окрім хазяйства та сім'ї,— дітей у їх, окрім Ніно, було ще четверо, і всі менші від його. Марія зроду була не балакуча, а чоловік та вчитель так наказували їй про все мовчати, що ніколи ні одне необережне слово не виривалося з її уст.

По ночах до вчителя заходили якісь люди, радилися про віщось з ним і йшли геть. Іноді Ернесто проводив їх, бо вони не знали стежки. Часом вони приходили такі втомлені та знесилені, мов кілька день за ними гналися, як за дикими звірами. Вони хапалися до їжі, що давав учитель, і висиплялися на його ліжку. Але, відпочивши, знову кудись ішли, наче і тут їх могла настигнути погоня. Траплялось, заходили люди й удень, але свої, з цього-таки села або з околиці і всі давні чи недавні мисливці, що дуже покохалися у мисливстві, у зброї та в блуканні по горах...

Після пригоди з П'етро Ніно був сумний. Як звичайно, він став помагати батькові в хазяйстві і так працював аж до вечора. Коли вже зовсім стемніло, прийшов учитель з якимсь незнайомим. Він приніс пакунок мякaronів і попрохав Марію зварити їх. Коли страва була готова, мати послала Ніно однести її вчителю в хату. Ніно взяв миску обома руками, постукав ліктем у двері і, одчинивши їх ногою, увійшов.

Батько та вчитель розглядали чиюсь картку.

— Ніно, хочеш побачити, який Гарібальді? — спитав учитель, простягаючи йому її...

Ніно швидко поставив миску на стіл і кинувся до картки. Але одразу не міг глянути, мовби йому було

соромно або вона була сліпуче блискуча. Здалося навіть, ніби у його завернулася голова. Потім він глянув, та не міг добре роздивитись, бо очі раптом зайшлися сльозами. Ще мить — Ніно, розплакавшись і затуляючи вид рунами, втік з хати аж у сад.

Всі були зворушені, бо розуміли хлопця.

Він заліз у виноград і скрутився там. Сльози висохли, його наче приском обспало. Почув він щось зовсім чудне і незрозуміле: все мов стало інше. І листя на виноградах інше, і гори інші, і люди інші — все стало прехоронше і таке, мов він його вперше тільки тепер справді бачив... Він мовби тут і не тут... мов він і не він... Хотілося когось боронити, хотілося йти на небезпеку, хотілося співати, слухати співи, музику...

* * *

Кілька часу після цього Ніно був сам не свій; мати думала, що в його пропасниця, і, даючи йому якогось зілля, нарікала на долю, що завсіди посилає їй усякі прикrostі — от тепер хворобу Ніно. Той, як слухняний хлопець, пив зілля, надівав каптаник і не ходив гуляти, але добре знав, що ніякої пропасниці в його нема — йому тільки дуже хочеться стати в пригоді Гарібальді. Він колись чув, що як була війна у Римі, то там гурток хлопців, років 12—14, служив Гарібальді незгірше від дорослих вояків і раз вирятував його від неминучої смерті.

Коли б Ніно не мав такої смирної вдачі, він напевне б утік до Гарібальді, а так він тільки сушився від мрій, не спав по ночах або бачив у сні пригоди та бої, і це його втомлювало більше, ніж біганина та робота.

Він збирав уривки часописів, на яких було надруковане чарівниче ймення, узяв і той папірець, у який була загорнена картка, і все те беріг у саду під каменем. Ті папірці мали для його надзвичайні чари, навіть той куток саду, де вони були сховані, здавався

якимсь особливим. Іноді він сідав там і переглядав свої скарби. Тоді на його находив якийсь екстаз, від якого все здавалося іншим.

Одного разу учитель покликав його і сказав:

— Слухай, Ніно, чи не міг би ти стати мені в пригоді?

— Добре.

— Та не знаю, чи ти це можеш зробити. Треба однести цього листа одному чоловікові, що жде за Чортовим яром біля Дівочої скелі. Може, тобі туди страшно йти? Коли б батько був вдома, він одніс би. А треба зараз передати, не гаючись.

Чортового яру Ніно боявся, бо всі казали, що там кубло нечистої сили. Дівочої скелі теж боявся, бо з неї колись кинулася і розбилася на камінні дівчина, котру батьки силували за нелюба. Чимало було таких, що впевняли, ніби вони бачили її примару.

Та піти Чортовим яром до Дівочої скелі все-таки було можливо, а відмовити учителеві було зовсім неможливо.

— Однесу,— сказав Ніно, червоний-червоний.

Учитель дав листа і сказав гасло. Ніно сховав лист за пазуху і пішов. Через півгодини він уже йшов Чортовим яром. Ох, як же це було неприсмно!

Чортів яр був глибокий, і там росла така гущавина, що здавалось темно та й нічого не можна було добре розгледіти. Іноді камінь здавався страшною потворою, і тоді у хлопця душа холола. Проте він все-таки йшов поуз небезпеку — що б там не було. Не можна ж було втекти назад, не віддавши листа. Виявлялось, що потвора зовсім не є потвора, але це таки не доводило, що справжня потвора не могла з'явитися.

Та хіба ж тільки тогосвітні прояви страшні? А звірі? А розбійники?

От щось зашелестіло в кущах. Не було сумніву, в кущах було щось живе, і було воно не маленьке...

Ніно інстинктивно прискорив ходу, але не побіг, бо розумів, що йому однаково не втекти... Проте ніщо за

ним не погналося, і він так і не знав, що там було... Дуже часто різнокольорова рослинність, часом ясна, часом темна, з допомогою жаху та роз'явленої фантазії, справляла ілюзію, ніби в ній ховаються якісь піввидимі людські постаті.

На одному дереві кора мала такі плями, що Ніно здалося, ніби він бачить страшне півзвіряче, півлюдське обличчя. Ноги в Ніно так трусилися, що він кілька разів падав; але зрештою живий і здоровий дійшов до Дівочої скелі і побачив там чорнявого юнака, котрому після гасла віддав листа.

Вернувшись додому, хлопець трусився цілий день і вночі ліг ближче до батька, бо все було чогось страшно. Коли всі поснули, він од турботи не міг спати. Здавалося, що примари, які не з'явилися йому в їхніх володіннях, у лісі, мають прийти сюди, в хату. Ледве чутне шарудіння миші або комашини примушувало його холонути й знімало чуба. Він добре чув, як волосся настовбурчувалося і шелестіло біля вух. Він боявся розплющити очі. Іноді здавалося, що біля його хтось стоїть, от-от торкнеться, от уже нахилився над ним...

* * *

На протязі цілого літа та осені Ніно частенько доводилося носити листи до Дівочої скелі та в інші гірські закутки. Він уже звик і вважав себе листоношею Гарібальді, бо він же таким чином ставав йому в пригоді. І був щасливий-щасливий!

Прийшла зима в тому році дуже холодна. Вода кілька разів бралася кригою, верхів'я, як звичайно, вкрилися снігом, але тепер він спустився далеко нижче, і часто було видно, як по горах куріла завірюха.

Вітер, зриваючись відтіль, приносив особливе свіже повітря, що пахло снігом і трохи сосниною.

Коли Ніно йшов ледве примітними стежками або

просто дрався поміж скелями, сухе сіро-рудувате листя дзвінко шелестіло під ногами. Все навколо було сіро-рудувате, тільки скелі так само здавалися блакитними, наче на їх лишився відблиск синього літнього неба. Вітер шумів. У горах було так сумно і мертво, мов на кладовищі. Сум так опановував Ніно, що йому нічого не було страшно. Здавалося, коли б перед ним з'явилася яка звірюка, або розбійник, або примара, він не злякався б і без боротьби віддався б на смерть.

Вертався додому страшенно втомлений, мовчазний і ніяк не міг нагрітися.

Нарешті прийшла весна.

Після рясних дощів усе одразу вкрилося молодю травою, вона зазеленіла навіть там, де, здавалося, їй ніяк було вчепитися корінцем на майже голому каміні. По садах зацвіли черешні та жерделі, а на згір'ях попід деревом розцвітали чудні зелені квітки на дебелих соковитих стеблинах. Від тих квіток розходилися чудові пахощі, що єднали в собі і пахощі молодої рослинності, і яблуневого цвіту, і черешні, і ковалії. То були справжні весняні квіти, загадливі, прекрасні, повні тасмного життя та розкошів.

В господі Гатті щоночі з'являлися невідомі. На селі ходили чутки, що Гарібальді має скликати добровольців. Щодня розказувалося щось нове, іноді правдиве, іноді зовсім фантастичне. Ймення Гарібальді вимовлялося з пошаною, майже з жахом, бо багато було таких, що вважали, ніби він має надлюдську силу, знає якісь чари, завдяки котрим йому все добре вдається і через котрі його куля не бере. Були й такі, прихильники уряду, які заневпили, що він знається з чортом і продав свою душу. Ті казали, що він п'яниця, розбишака, розпусник, злодій. Але їм люд не діймав віри.

Одного вечора, коли вже заходила ніч, до Гатті зайшов незнайомий і, поспішаючись, постукав до вчителя. Через кілька хвилин він і учитель, озброєні, увійшли до хазяїв. Обличчя молодих парубків були радісні:

— Де Ернесто? — спитав учитель у Марії.

— Його нема дома.

— От біда! А я не знаю стежки до Чорної гори. Що його робити?! Ніно, ти не знаєш туди стежки?

— Знаю.— Ніно кілька разів доводилося ходити з батьком на Чорну гору. Туди вела вузенька стежка, що дралася на гору, іноді над самісінькими безоднями, а по той бік спускалася у міжгір'я до Неаполітанської затоки. Тією стежкою і вдень було трудно ходити, а вночі і поготів.

Ніно взяв шапку та палицю і пішов проводити.

— Треба пройти поуз Чортів яр та забрати там людей,— сказав учитель.

— Гарзд! — муркнув Ніно коротенько і повернув до яру.

Ніч була дуже місячна. Місячне проміння проходило крізь віття, що тільки-тільки буйно розвилося та пускало молоді парості і кидало на траву та на каміння химерні візерунки. Від молодого листу та квіток ішов міцний медовий дух; він п'янив, і від сього було радісно на серці і було так легко та весело йти.

Коли дійшли до яру, подали гасло. З яру вийшло чоловік двадцять, озброєних рушницями та шаблями. Всі, наче їм обридло довге мовчання, разом загомоніли.

— Тихо! — гукнув учитель, і люди з неохотою замовкли.

При місяці Ніно бачив чорноокі та чорноброві молоді обличчя, що були такі сміливі, хороші та веселі. Він не міг одвести від їх очей... Се ж були ті юнаки, що йшли визволяти свій край... Се ж були *гарібальдійці*.

Ніно стояв як зачарований.

— Ну, веди ж нас далі! — сказав учитель.

Рушили.

Йти було важко і дедалі, то все гірше. Стежка здиралася на круту гору, по якій люди з допомогою природи поробили щось подібне до сходів. Треба було йти дуже обережно, і руки часом несамохіть хапалися за

колючі куці ожини, що росла по боках з розколин у скелях.

Робилося темніше, бо на небі почали збиратися хмари. Раптом несподівано зовсім близько блиснула блискавка, загув дужий грім і пішов луною по горах, затихаючи десь удалечині. Далі почався сосновий ліс, і там стало зовсім темно. Ніно дуже боявся грому, і завсіди, коли починалася гроза, він ховався в кущі, тулячись до кого-небудь з своїх, і сидів, заплющивши очі, поки вона минала.

А тут не можна було зважати ні на грім, ні на блискавку, доводилося вести небезпечною дорогою цілий гурт людей та берегтися, щоб і самому не впасти, щоб і ніхто не впав у бездню. Наближаючись до безодень, він завсіди зупинявся і, повертаючись назад, казав тоненьким стриманим голосом:

— Погляньте, тут прірва.

Тим часом розхожувалася справжня гроза. Грім починався десь далеко і з гуркотінням розкочувався понад горами. Здавалося, ніби якась величезна колісниця їхала довженням мостом. Блискавка шугала все частіше і частіше. Людям була з неї користь, бо вона хоч на мить освітлювала околицю і показувала їм, куди йдуть.

Іноді зупинялися на хвилину відпочити.

Нарешті дійшли до гребіня гори. Тут треба було спускатися на той бік. Іти було ще гірше. Нога могла посковзнутися або не втратити на камінь, і тоді б людина впала униз лицем. Се була б коли не смерть, то певне каліцтво. По боках так само траплялись безодні, яких не було видно. Ніно пам'ятав, де саме вони повинні бути, і застерігав про се; а іноді в пригоді ставала й блискавка, що освітлювала стежку.

Посувалися вперед дуже помалу, але все-таки посувалися, бо треба було до світання дійти туди, куди прямували.

Жах опанував Ніно. Він чув, що йому вже бракує сили і влади над собою, чув, що от-от сяде серед стеж-

ки, вчепиться руками за камінь і не зрушить з місця. Він почував таку могутню жадобу так зробити, що ледве міг її перемагати.

«Ой, зупинюся! Ой, зупинюся!» — з одчаєм думав він, бачачи, що ноги починають плутатися, ідуть, як самі хочуть, наче не свої. В той час стежка йшла вдовж широкої безодні. Його так і вабило кинутись туди, щоб швидше скінчилася мука.

Він почав молитися Богу.

Знизу схопився шалений вітер, що рвався на всі боки, наче не знав, якою дорогою йому летіти. Полохливо зашуміло верхів'я дерева, свиснули і прилягли до землі гнучкі кущі, задокотили дрібні камінці, котячись по стрімкому згір'ї. Грім гуркотів, блискавка світилася одна за другою. Великі рідкі дощові краплини стали важко падати з хмари. Вітер ще дужче шарпнув гіллям, сіннувся на всі боки і несподівано полетів далі. Навколо втишилося, тільки було чути, як десь горою збентежено зашуміло дерево. Вітер з собою погнав і хмари. Через кілька хвилин дощ перестав, грім покотився все далі і далі, тільки блискавка все ще невпинно краяла темряву.

Молитва трохи заспокоїла Ніно. Ним опанувала одна думка: коли взявся вести людей, то повинен довести.

Гроза майже зовсім затихла, коли він довів повстанців до міжгір'я, відкіль вони і самі вже могли найти дорогу. Вони подякували йому, похвалили, і дехто простяг йому гроші. Він так і відсахнувся від їх, наче ті руки з грошима хотіли зробити йому боляче, і, не взявши нічого, повернув назад. Пройшов трохи, але почув таку втому, що сів під великим деревом та й, прихилившись до його, заснув.

Коли він прокинувся, вже почало розвиднятися. Він схопився і оглянувся, не розуміючи, де він є. Навколо була непорушна тиша, тільки де-не-де озивалися пискливі голоси пташок. Унизу, впоперек гір, розіслався легенький білий туман, небо було блакитне і злива-

лося на обрії з смугою моря, що було темніше від його.

З півночі повіяв холодненький вітерець. Пташки зацвірінькали голосніше.

Ніно дуже змерз. Щоб нагрітися, він майже бігом пустився на гору. Все його тіло боліло від нічної мандрівки та від того, що він заснув, скрутившись, але на серці було так гарно, бадьоро.

* * *

. Того ж дня надвечір на селі з'явилися кінні жандари і почали розпитувати людей, чи не бачили вони вчора кого чужого.

Ніхто нікого не бачив.

Жандари їхали селом та, зупиняючись трохи не біля кожної хати, питали. Коли черга дійшла до П'єтровоного подвір'я, жандари і там зупинилися та стали питати в хазяїна те, що і других питали. П'єстро стояв біля батька і, слухаючи розпитування, почав виразливо поглядати то на батька, то на жандарів, наче щось знав, та не наслідкував сказати.

Се, звичайно, звернуло увагу жандарів.

— Ти, хлопче, може, що знаєш? — спитав один.

— Та я бачив, — підслесливим голосом вимовив П'єстро.

— Кого ж ти бачив?

— Та я бачив, що вчора увечері пізно до нашого сусіда Ернесто Гатті заходив якийсь чужий чоловік...

— А коли він пішов геть?

— Того вже я не бачив... Якби я був знав...

— А той Гатті дома?

— Не знаю... може, й дома... або пішов... він часто ходить. Я його сьогодні не бачив.

П'єстро був певний, що той чоловік, який заходив до Гатті, був звичайним подорожнім і заходив випити склянку вина або купити шматок паленти. Але він був дуже злопам'ятний та самолюбний. Він не забув Ніно,

що той відказався виконувати його накази. Се одно, а друге те, що хотілось вислужитись перед такими владними особами, як жандари. Ніхто їм нічого не сказав, а він, П'єтро, сказав. Можливо, що Гатті доведеться погано, себто виходить, що він, П'єтро, має таку силу, з якою може зробити велику прикрість дорослій людині, навіть цілій сім'ї! Ось це вже сила та ще й неабияка!

Він цікавими очима, в яких світилася злостива усмішка, дивився, як жандари одразу повернули коні і швидко під'їхали до сусідського подвір'я.

— І чого ти вліз з своїм: бачив! — роздратовано пошепки сказав батько П'єтрові.— Ще влізеш з тобою в яку історію! Бачив чи не бачив кого, яке твоє діло?

П'єтро мовчав і такими самими злостивими та глузливими очима дивився в сусідський город.

Ернесто недавно вернувся і спав. Перелякана Марія збудила його, звіщаючи, що приїхали жандари.

Почався допит. Питали про подорожнього, що заходив увечері, і про вчителя.

Марія сказала, що подорожній заходив випити вина і пішов стежкою на Паезелло, а що вчитель, мабуть, у школі, або в остерії, або на полюванні — вона його сьогодні не бачила. Від мовчазної, мов придуркуватої, жінки нічого більше не можна було дізнатися. Значить, справді не знала, бо де б у неї взялося стільки розуму, щоб потаїти.

Один з жандарів, червоно-рудий, мов помаранча, мабуть, родич якого австріяки, присікався до Ніно. Сам він сів по один бік столу, по другий його поставив. Перед собою на столі положив нагая та срібну монету.

— Дивись! — гримнув він.— Коли скажеш, де вчитель, то я дам тобі ці гроші; коли потаїш,— битиму тебе цією нагайкою досхочу.

За своє коротеньке життя Ніно зазнав чимало романтичних жахів, але такого, як тепер, то ще ніколи.

Він пополотнів і зменшився.

— Кажі зараз, де вчитель!

— Я не знаю...

— Брешеш! То тобі наказано мовчати! Зараз кажи!

— Не знаю!

Жандар узявся за нагайку. Ніно одскочив.

— Стань там, де стояв!

Ніно став.

— Ти мусиш знати, де вчитель. Коли ти не скажеш, я заберу твого батька в тюрму.

— Я не знаю...

— Твій батько здохне в тюрмі!

Хлопець затулився руками і заплакав.

— Не зна-а-ю!!

— Годі тобі воловодиться з тим малим. Знайшов діло! — зауважив старий жандар.

— А справді, ну його к чортам! Старого візьмемо, бо він напевне знає, де той розбишака дівся.

Жандари скрутили назад руки Ернесто і повели з собою.

Марія зупинилась, мов приголомшена, діти тулилися до неї і перелякано мовчки дивилися на те, що робилось. Ніно стояв на порозі і заплаканими очима стежив за батьком. Жандари посідали на коней і повели в'язня за кінець шнура, яким у його були зв'язані руки. Він ішов біля коня і здавався такий маленький, сухенький та беззахисний, що Ніно хотілося кинутися до його, пригорнути, приголубити, захистити... хотілося впасти лицем до землі і ридати від жалощів...

Але і на думку не спало викупити його зрадою, як не спало б прохати порятунку у лісу, у гір.

«Гарібальді!» раптом сійнуло в думках і згадалося, куди та навіщо вів він цю ніч гурток озброєних юнаків.

Ніно кинувся до матері і, припадаючи до її плеча, радісно прошепотів:

— Мамусю, він визволить батька!

* * *

Через кілька тижнів Гатті був дома. Він визволив не тільки його, але й цілу країну.

ФЛОРЕНТІЙСЬКОЇ НОЧІ

Така тиша, мов будинок стоїть не у великому місті, а серед великого саду. Повний місяць світить над головою. При його сяєві сад, котрий я бачу внизу з балкона третього поверху, здається розкішним та хорошим. Навкруги його високі будинки, за ними малюється проти темного зоряного неба готична дзвіниця. Чудно, що будинки не шкодять картині. Там скрізь світяться вікна... Там живуть люди... Так близько і наче на якійсь іншій планеті... Погасне вікно, покине цей світ та людина, для котрої воно освітилося, я на це не зверну уваги, не знатиму...

Місяць осяює верхів'я дерева, і воно здається хмаринками зеленастого туману, ясного та півпрозорого. Унизу, поміж темним віттям та пишними трояндовими кущами, невпинно блищать крилаті світлячки. Наче іскорки, вони займаються і гаснуть літаючи... Часом пахне липовим цвітом, часом якимись дуже пахучими квітками. Деся здалеку чути мандоліну, але дзвін її ледве-ледве доходить; не знати, чи то хто торкає струни, чи це долітають сюди тільки окремі ноти якоїсь мелодії...

На дзвіниці Сан-Лоренцо вдарив дзвін. Повний, низький згук широко та спокійно розійшовся в повітрі. Задзвонили у всі дзвони. Це якась проста, але велична музика, котру слухаєш із справжньою втіхою і котра

надзвичайно гармонірує зо старим прекрасним містом, повним спогадів.

Якось чудно себе почуваєш під впливом хорошої ночі, під впливом стародавнього міста, під впливом його спогадів та тих дивних творів людського генія, що воно має. Здається, не знаєш, коли живеш, у які часи... Здається, що смерті нема, що життя — то сон, помилка, омана... Здається, що всі люди, котрі сотні років лежать під мармуровими брилами, під тими мальовничими пам'ятниками, в підземеллях старих церков, живі й досі, що дух їх живе біля їхніх могил, біля тих будинків, де вони пробували.

Здається, що знаєш їх, як живих людей... Живі люди... Свої люди... Де я їх знала і бачила? Коли? У якому житті? У якому колі? Чим вони відрізняються від тих, що ніби століття лежать під землею? Вони так саме досяжні та реальні тут, у цьому місті-музеї, при цьому чудному сяєві місяця, як ті, образи котрих так виразно проходять в уяві.

Не зрозуміло тепер, що таке горе, що таке щастя. Все минає, все хвилиenne. Коли перед думкою стоять віки, коли вона вільно перелітає через їх, що значать хвилини щастя чи горя? І життя не має вартості — це теж хвилина. Хіба воно кінчається, коли тіло положить у землю? Життя людське — хвилина з вічного життя... Минули віки над могилами Данте, Рафаеля, Донателло, а вони живуть... Не може бути, щоб згинув той дух, що творив такі безсмертні твори. У цю дивну ніч серед славного старого міста це здається неможливим.

Як пахощі обгортають квітки, так спогади обгортають будинки та речі... Тут кожна вулиця, кожна будівля має свої спогади, і як проходиш поуз, як бачиш їх, то живеш не в сьогочасному, а в минулому.

Не бачиш тих людей, що ідуть навколо, а тих, що віки тому назад ходили тут... Ідеш містом і уявляєш кого-небудь з славних, уявляєш події з його життя... І додому вернешся, то все думка блукає по темних мо-

настирях, під високими стелями палат, по вузьких вулицях... Наче не своя, наче сама вільна блукає...

Ось мені здається, що оце я опинилась у монастирі св. Марка, де жив Савонарола¹ і де досі живе його дух. Минуло чотири віки з того часу, як там, у низенькій тісній келійці з віконцем, прорубаним у товстому кам'яному мурі, під дахом, улітку розпеченим, а зимою холодним, як крига, жив Савонарола. Проте здається, що він тільки-тільки вийшов з неї і знову вернеться та сяде біля того невеличкого столу читати ті книжки, що лежать на йому розгорнуті, і писатиме далі ті рукописи, пописані дрібними твердими літерами... Та вже, здається, й бачу високу, суху постать у чернечому вбранні і ще молоде, але змучене негарне та суворе обличчя в добрих, натхненних карими очима...

Цю постать, здається, бачиш і в темних похмурих коридорах, і на тих сходах, над котрими важко налягає низька мурована стеля, і в півтемних салях, де з стін дивляться виразні обличчя, змальовані фра-Анджеліко...

Що передумав тут Савонарола? Він вірив, що може повернути на інший шлях людське життя, і вів до його людей, аж поки вони не замордували свого провідця...

Коли він ще був малий і жив при дворі феррарського синьйора, його вражало те, що в пишних салях палат блищали золото та срібло, гуляли веселі синьйори, пили та їли, солодко і спокійно спали на шовком вистелених ліжках, а в той самий час під ними, в страшних темних та вогких підземеллях мучилися їхні вороги, ча-

¹ Савонарола Джіроламо (1452—1498) — флорентійський релігійно-політичний діяч, поет. Виступав проти світської влади папства, розпусти церковників, розкоші й неробства багатіїв. Очолюючи з 1494 р. Флорентійську республіку, встановлену внаслідок повстання народних мас проти Медічі, провів демократизацію управління. В 1497 р. обвинувачений прихильниками папи й Медічі в ересі і незабаром страчений.

сом добрі та розумні, куди кращі від тих, що раділи життям над ними...

Ще, мабуть, тоді він думав і шукав такої сили, котра б повернула життя. Таку силу, здавалось йому, мала церква, треба було тільки очистити від зайвого, від того пороху, яким забруднили її недостойні люди, і тоді вона встановить рівність та братерство між людьми.

Ніщо не могло одвернути юнака від наміру стати ченцем. Він рішив це зробити зараз, але не мав сили сказати матері. Тільки, певне, та догадувалася...

Одного разу він узяв лютю і заграв щось без краю журливе... Здавалося, ніби він, збираючись узяти на себе важкий хрест, прощався з усіма, кого любив, з усіма радощами життя, молодості...

Мати зрозуміла ту музику.

— Сину, ти ж нас покидавш! Цією піснею ти прощався з нами! — прошепотіла вона.

Певне, у неї на серці похололо, як перед великим нещастям. Син нічого не сказав, положив лютю і, не оглядаючись, пішов. З цього часу почалося життя, присвячене ідеї, і ні в найменшій дрібниці не зраджував він їй...

Одна за другою проходять перед очима картини та події. Хіба вони не виразніші від тих, що я колись справді бачила і потім згадую? Однакові вони.

Ось, наприклад, я бачу квадратове монастирське подвір'я; навколо, на частих топеньких колопах, портики. По стінах фрески видатних малюв XV століття. Це я сьогодні справді бачила. Але тонор мені здається, що я там бачила і Лоренцо Медічі, котрий поволі ходив під портиками. Він вупинявся, ровглядав фрески і знову помалу йшов, наче замислений. Але погляд у нього був нетерплячий та гнівний, хоч він і намагався не показувати цього. Дійсно я бачила це бридке, люте, сатиричне, але надзвичайно розумне обличчя, бачила не тільки намальованим та витесаним з мармуру, а живим. Бачила його живим в монастирі св. Марка. Адже не раз приходив він туди, ніби слухати служби Божої,

а потім ішов ніби погуляти під портиками, сподіваючись, що Савонарола вийде до нього і йому вдасться причарувати його та перетягти на свій бік. Та чернець не виходив. Гордий та хитрий Лоренцо терпів приниження. Як, певне, він лютував, ходячи поуз ті хороші фрески! Але дужий і владний, він знав, що добув собі влади завдяки умінню перетягати до себе впливових та видатних людей. Для цього він не жалкував ні грошей, ні своїх гордоців і майже завсіди досягав свого. Та Савонаролу нічим не можна було спокусити, ніщо не могло зупинити його грізних казаннів, його промов. А певне вони були могутні і робили величезне враження. Енергійні, прості та красиві, не вимислені, а просто з душі, повної екстазу. Читаючи його писання, можна собі їх уявити і можна зрозуміти, чого інші жадали положити за нього своє життя, а чого інші жадали послати його на смерть...

В тому величезному соборі, що зокола оздоблений різнокольоровим мармуром, здається таким життєрадісним та ясним, а всередині таким суворим, Савонарола промовляв свої казання. Навкруги, як і тепер, стояли велетенські сірі колони та важкі мури, темніли саркофаги з трунами давніх єпископів... З високості горіли червоним огнем та золотим сяєвом вузькі довгі вікна.

...Савонарола промовляє... Здається, що його голос іде згори... Екстаз захоплює слухачів, вони без вагання пішли б на смерть, коли б чернець їм звелів... Він здається їм святим... Здається пророком... Вони вже вірять, що він святий пророк!

Знову в уяві встають монастирські мури. Там правиться служба Божа, але мало зібралось народу, не так, як бувало раніше. Блимають свічки перед образами, та не розганяють півтемряви... блищать, наче смутні зірки, і за ними журливо дивляться на людей образи святих... Наче здалеку чуть виразливе читання св. письма... Чогось здається, що то читають над труною замученої кривдою людини...

...Недалеко від монастиря, на майдані св. Анунціати збирається і суне розлютована юрба. Кожний озброївся, як міг: у кого спис, у кого ніж, у кого вила або кілок... Всі йдуть за купкою поліцаїв, закованих у чорні залізні лати.

Безглузда, але могутня і безжалісна ненависть веде людей. Так може ненавидіти тільки натовп, підбурений лихими проти того, хто був його оборонцем та заступником. Недарма ж працювали прихильники Медічі та багатих... Сам люд упевнив себе, що Савонарола — святий, що він має надлюдську силу, і коли ті прихильники переконали, що він не святий і не має надлюдської сили, то люд розлютувався так, мов Савонарола дунив його, ошукав...

Там на сходах, під портиками, з котрих безвинно дивляться немовлята Делла Роббіа, юрба, не знає за віщо, вбила якогось ченця. Ніхто не мав злости проти нього, всім був він невідомий і йшов собі вулицею, читаючи молитовник. Потім вона убила робітника, котрий, бачачи злочинство, жахнувся. Коли до монастиря дійшла звістка, що на нього йде сила народу, всі побожні повтікали з церкви. Зосталися тільки ченці та кілька городян, що хотіли боронити Савонаролу.

Мені здається, ніби я бачила, як по підвір'ю та по коридорах бігали ченці зі списками та в шаблях, бачила і Савонаролу, що йшов віддатися народові, аби через нього не проливалася людська кров.

...Ченці не пускають його і, плачучи, цілують йому руки. Вони благають його:

— Не покидайте нас, не покидайте! Що ми без вас робитимемо, як житимемо?! Коли ви вийдете до їх, вони розірвуть вас, як дикі звірі!..

Він не може вирватись в їхніх рук. Веде у церкву і починає з ними молитись...

Юрба вже шаленіє біля монастиря, але не може розбити важких дверей. Тоді приносять соломи та дров і розкладають під дверима вогнище, щоб спалити їх... Незабаром юрба вривається в монастир.

Один з ченців бере на себе ролю Іуди і веде юрбу до Савонароли...

Той уже висповідався і причастився, як перед смертю.

Попрощався і поцілував усіх, поцілував і самого Іуду та разом з ченцем Доменіко, котрий і на хвилину не покидав учителя, виходить до ворогів...

Перед входом у бібліотеку, єдину ясно освітлену хату, приспособлену для науки та розмислювання, було взято Савонаролу, щоб повести його в тюрму на довге страшне катування, а відтіль на ганебну смерть...

Певне, була чудова весняна ніч. Загадкові зорі тремтіли в глибокому небі, коли Савонаролу та Доменіко повели з монастиря. Юрба засвітила смолоскипи, і при непевному червонястому освітленні було видно люто-радісні обличчя, блиск зброї та шоломів. Ченців вели поліцаї, але юрба розштовхувала їх, крутила Савонаролі пальці, біла його... Чернець Бенедетто, що був з жаху відрікся від учителя, побачивши таке знущання, кинувся за юрбою і благав поліцаїв узяти й його. Але люди так втішались здобиччю, що не звертали на нього уваги.

Поліцаї ледве могли довести живими в'язнів до в'язниці. Тепер у тій в'язниці музей — величезна скарбниця умілості та старовини... Тільки темні й похмурі великі салі: вони бачили стільки страхіття, стільки муки людської, стільки крові! Здається, що треба тільки придивитись, тільки зняти з очей якусь полуду, і все те побачиш...

Савонаролу замкнули. В монастирі вороги справляли п'яний бенкет...

Тричі судили Савонаролу та двох його учнів, але не могли знайти приводу засудити їх. Сорок день катували його, добуваючи «вільне, непримушене признання». Коли йому вперше почали викручувати руки, він крикнув:

— Господи, вийми душу мою!

Але швидко втратив свідомість і почав бурмотіти

щось незрозуміле. Мусив хтось інший вигадати та написати «вільне признання».

Чи мені то уявилося, чи й справді бачила в одній з тих півтемних саль обличчя Савонароли з виразом невимовної муки? Уста міцно стиснулися, очі, широко розплющені та блискучі, непорушно дивляться перед собою... Ні, то уявилося... Але так виразно, мовби справді бачила і це тепер згадала.

В кінці травня, коли Флоренція втішалася весною, Савонаролу з учнями засудили на смерть.

...Він молився. Забряжчали ключі, почувалась хода кількох чоловік, і до нього прийшли люди сказати, що завтра рано його поведуть на шибеницю. Він не озвався і не спинив молитви. Вони тихо вийшли з камери... Їм неприємно було чути свою ходу, і вони намагалися не бряжчати ключами...

Через який час у камері з'явився чоловік, увесь у чорному вбранні, з обличчям, покритим чорним покривалом. То був один з членів тієї громади, що взяла на себе обов'язок перебувати останню ніч з засудженими на смерть.

У музеї є невеличка каплиця, проста й темна. Там перебували останню ніч засуджені. Чудно входити туди і спокійно розглядати картини, втішатись їхньою красою... Адже каплиця повна невимовного горя, і ці самі мури невидимо одбили на собі тяжкі сцени... Там царює невимовна туга, чиста та висока туга людини, котра скінчила з життям і стоїть перед смертю...

Останню ніч Савонарола та його учнів теж бачили ці мури. Певно, тоді в цю муровану каплицю крізь загратовані вікна входило западне повітря розкішної весняної ночі і напувало душу жагою життя та втіхи. Савонарола і на хвилину не впав духом, ні разу не пожалкував за життям... Чи, може, і не міг він жалкувати за життям кривди та зла?

Тепер на тому місці, де було повішено, а потім спалено Савонаролу, лежить бронзова дошка з його профілем та написом. Над нею високо здіймається в небо і царює над містом струнка башта Синьйорії...

Тоді, чотири сотні років тому назад, сюди ще, мабуть, до світання почали збиратися люди, щоб стати на кращому місці, себто там, відкіль краще буде видно, як мордують засуджених. Народу зібралося сила, і там було чимало тих, що недавно молилися до Савонарола, вважаючи його святим. Небагато треба, щоб прохолдити найгарячіше, але безкорисне для самої людини

чуття. Досить кількох лихих і неледачих людей, котрі б невтомно підбурювали громадянство, щоб ентузіазм обернувся на найлютішу ворожнечу. Це страшна небезпека для улюблеників народних: нема нічого легше, як утратити народну прихильність. Юрба вважає свого обранця героєм і богом та вимагає від нього те, що можуть робити тільки герої і боги.

Коли їй хто покаже і розкаже, що він не герой і не бог, ентузіазм стає ненавистю. Тоді легко кому лихому та хитрому зробити з народного обранця жертву народу і примусити людей своїми руками занастити свого оборонця.

Мабуть, ще не сходило сонце і шара сутінь лежала над майданом, коли перед величною Синьйорією, навкруги шибениці, що не вважаючи на всі заходи все походила на хрест, розкладали велике вогнище. Носячи хмиз та дрова, люди сміялися і жартували. Злослива радість наповняла душі тих, яким засуджені не зробили нічого недоброго, а також і тих, що про них до сього часу й не думали.

Певне, сонечко світило дуже привітно та ясно, коли засуджених виводили з темниці. На сходах їх зупинили і звеліли скинути чернече убрання та йти до шибениці у самих сорочках. Це дуже вразило Савонаролу, бо багато в його єдналося з тим убранням. Надіваючи його вперше, він думав, що в ним бере на себе величезні, але жадані обов'язки, і тоді душа його була повна чистого, невимовно прекрасного екстазу...

Але він перемігся і роздягся. Віддаючи убрання, він промовив до його, наче до живої істоти:

— Святе одягніє, як я колись жадав узяти тебе! Сподобив мене Господь носити тебе, і я зберіг тебе без плями. Не своєю волею я скидаю, а тебе у мене відбирають... — І рушив далі.

Але через кілька хвилин засудженим знову звеліли надіти убрання. Єпископ мав сказати їм анафему, а тоді вже одібрати у їх усе те, що належало їм як ченцям.

Народ з жахом, з цікавістю та задоволенням дивився на це непотрібне знущання цілої юрби дужих, вільних людей над трьома замученими в'язнями.

...Засуджені, в самих сорочках, з зв'язаними за спиною руками, бліді, з блискучими натхненними очима, поволі йдуть помостом, що веде до високої шибениці на купу дерева та хмизу. Навкруги закуті в чорне залізо люди та поважні, одгодовані, в пишних убраннях слуги церкви. Вони йдуть за Савонаролою, але не боронять охочим знущатись з його. А охочих так багато, що не всі можуть задовольнити своє бажання.

Штовхаються, лаються, пробиваючись уперед, і з усмішкою та з люто зціпленими зубами б'ють знеможене тіло, рвуть його, крутять пальцями... А Савонарола мовчки приймає ці останні муки...

Ось його становлять проти шибениці. Кат бере одного учня і вішає перед його очима... Ті очі страшно розплющуються, Савонарола всім тілом рвонувся вперед... Але в ту ж мить він зупиняється і стоїть, мов зкам'янілий, дивлячись перед собою кудись далеко, на щось таке, чого інші не бачать... Кат веде другого учня....

Всім до вподоби, що знайшовся спосіб ще завдати Савонаролі страшного страждання...

Певне, йому стало легше, як уже кат приступив до його самого і, сіпаючи, потяг до шибениці-хреста. Але що він думав у ту мить, коли востаннє глянув униз на юрбу? Вона стояла цікава та безжалісна, і у всіх руках були наготові запалені смолоскипи. Всім хотілось як можна швидше запалити вогнище.

Очі дивилися на його так глузливо і так люто, мов би він за все своє недовге життя тільки й робив, що кривдив усіх цих людей.

Його тіло ще здригувалось, коли смолоскипи підпалили сухе віття. Воно раптом зайнялося. Але повіяв легенький вітрець і одніс полум'я від замордованих.

Радісні розчервонілі обличчя вмить поблідли, очі в жахом зупинилися на хресті, де висіло три трупи. Люд

подумав, що свята сила не дає вогневі спалити їх. Зпатчить, Савонарола був святий? Дехто заплакав, дехто кинувся тікати, даремне з одчаєм продираючись крізь щільну юрбу. Всі були готові впасти навколішки і молитися йому. Маса народу бурхливо заколивалася, наче буйні хвилі моря біля високих скель.

Але вітрєць затих, полум'я обхопило трупи, і людм, заспокоївшись, навіть розгнівались на замордованих, що через їх вони були так злякалися.

Навколо всі гомоніли, ворушилились, сміялись. Біля самого вогнища танцювали та вистрибували діти — душі янгольські — і влучали камінцями в трупи.

Раптом перегорів шнур, яким було зв'язано руки Савонаролі, і права рука піднялась, наче благословляючи люд.

Знов крик, плач та метушіння. Дехто падає навколішки і голосно молиться.

Але далі бачать, що піякого дива по стається. Трупи горять, кров сичить, падаючи на червоний жар...

Люди заспокоюються і впопу носеляться.

Коли вогнище геть вгоріло і на місці лише жевріла купа жару, воли ровійнилися по домах, паче в гулянки.

Прихильники Савонароли, що не сміли наближатись, а стояли оддалеки на юрбою, боячись її, теж вернулись додому, носучи в серці бевможню, повтішнес горе.

Надвечір вибрали на нів попіл в прахом намордованих і повевли кинуть в річку.

...Помалу їхав пувькими пулицями нів, а на ним ішла юрба, ровомняючи та мартуючи: цікаво було ще їй подивитися, як кидатимуть у річку той прах.

По дорові пристанали інші, юрба більшала. Вона підійшла до Арно і пушнмлася на старому мості та вздовж берегів. Тоді саме в кінці річки западало червоне огнисте сонце і вся нона там палала червоним. Ближче до міста вона була волота від хмар, що стояли над нею, а біли паяккого сірого кам'яного мосту здавалась зовсім велесою та проворою. Віддалік над золотою

та червоною водою арками темніли два мости, і вони здавались такими легкими, примарливими, прекрасними... Чисте небо ясніло вгорі, старі та темні мовчазні будинки дивилися в річку... Десь, як проста та велична музика, гули дзвони... Сонце западає, гасне золото та полум'я на воді, темніє вона і наче глибшає. Он тільки далеко лишається невеличка червона цята... І вона гасне... Сутінь падає на річку, тіні від будинків покривають її. Вона чорна і безодно глибока... Люди розходяться по вузьких, темних вулицях.

Щоночі в роковини смерті Савонароли хтось покривав квітками те місце, де він загинув. Хтось глухої ночі йшов темними вулицями, по яких в ту добу ходили тільки лихі люди, і ніс квітки на спогад про любого учителя. Кожну хвилину чия-небудь шабля або спис могли вкоротити життя вірному учневі...

Як сходило сонце, люди бачили запашні квітки, що лежали на сірому камені перед могутніми мурами Сіньйорії, перед її стрункою баштою, що й досі царює над стародавнім містом...

.

Хвилею дійшли пахоці липового цвіту...

Я в саду під високою липою... Навколо густий вишневий сад. Поміж вишнями видно далечінь широкого степу... Співають дівчата...

Чогось вага налягла на груди...

Вишні й степ мені примарилися. Навколо темні високі будинки з освітленими вікнами. За ними струнка готична дзвіниця. Уночі над темними кущами без ліку миготять світлячки, наче іскри знімаються над невидимим вогнищем.

Де я? Де живу? Коли я бачила той степ і ті вишні? Чи це мені примарилося прекрасне місто, червоно-золота річка зо сміливими арками мостів, темний, сумний монастир, рухлива юрба, натхнений замучений чернець?

Я тепер не знаю...

ЛЕГЕНДА ПРО СВЯТОГО ЮЛИАНА МИЛОСЕРДНОГО

Батько й мати Юліанові мешкали у замку, що стояв на згір'ї серед лісу.

На кожному з чотирьох ріжків будинку була гостроверха башта з дахом, вибитим олов'яною бляхою, а підвалини мурів стояли на важких могутніх скелях, які круто спускались в глибину лісу.

Брукований двір був виметений так чисто, мов підлога у церкві. Довжезні ринви зроблені на кшталт драконів з пацями, з них виливали дощову воду у цистерни. На вікнах у всіх поверхах стояли розмальовані глиняні горшки, в яких зеленів васильок або геліотроп, що починав розквітатися.

За другою огорожею, зробленою з паль, починався фруктовий сад, потім квітники, на яких штучно розсажені квітки формували літери й цифри, виноградні альтанки, де можна було знайти прохолоду у спеку, далі вирівняний плац, котрий був назначений панам для забави в різні гри. З другого боку знаходилась псарня, стайні, пекарня, винниця і тік. Зелені пасовиська тяглись навкруги, наче обведені огорожею з колючих рослин.

Війни не було так довго, що вже перестали спускати залізні ґрати в замкових воротах, в ровах було повно води, ластівки клали гнізда в щілинах поміж зубцями мурів, і лучник, що повинен був цілий день прохажуватись по куршині, як тільки сонечко починало припикати, ховався в свою дучку і міцно спав.

У будинку залізо, яким були окуті двері, так і сяяло, обої в покоях захищали від холоду. У шафах було повно білизни, льохи заставлені бочками з вином, дубові скрині аж тріщали від мішків з грошима.

В збройовні, поміж прапорами і головами диких звірів, можна було бачити зброю всіх часів і народів, починаючи від пращ Амамципів і дротиків Гарамоң-

тів, до коротких і широких сарацинських шнаг і до норманських кольчуг.

На головному рожні у пекарні можна було обертати цілого вола; каплія була така розкішна, що і королеві можна було в ній молитись. У замку були навіть трохи на одшибі римські терми, але благочестивий володар не користувався з них, бо, на його думку, це був поганський звичай.

Завсіди закутаний у лисяче хутро, він проходжувався по своїй господі, чинив суд і розправу своїм васалам, задовольняв скарги сусідів. Зимою він дивився на лискучий сніг, що тихо спускався, вкриваючи замкове подвір'я, або велів, щоб йому читали історії. Але як тільки приходили перші гарні дні, він сідав на свого мула і, проїжджаючи вузькими стежками, що окружали ниви, на котрих зеленіла ярина, розмовляв із селянами і давав їм поради.

Після багатьох авантур він взяв собі за жінку одну панну з високого роду.

Вона була дуже біла, трохи гордовита і серйозна. Коли вона проходила через двері, то її високий чепець зачіпав за поперечину, шлейф її суконої шати тягся за нею на три кроки. У її домашньому життю панував суворий монастирський лад. Кожного ранку вона роздавала роботу своїм слугам, наглядала за тим, як готувались різні варива, а також мисті для ран, прила на прядці або вишивала убрус на церковний вівтар. За її щирі молитви Бог дав їй сина.

Тоді була велика радість, бенкетували три дні і чотири ночі при світлі смолоскипів, музики грали на арфах, і гостей посипали пелюстками квіток.

Подавались найдорожчі приправи й присмаки; кури були завбільшки з барана; для вабави з торта вишов карлик. Не ставало вже чарок, бо гості прибували і мусили пити з шоломів.

Породілля не була присутня на сьому банкеті. Вона спокійно лежала в ліжку. Якось увечері вона прокинулась і зауважила в місячному промені, що входив у

світлицю через вікно, якусь рухоми тінь. Це був старенький дідусь в чернечій одежі з товстого сукна, з чотками біля пояса і торбою за плечима: він мав вигляд пустинника. Віч наблизився до її ліжка і, не розмикаючи уст, промовив:

— Радуйся, мати! Твій син буде святим!

Вона крикнула, але дідусь тихо піднявся угору на місячнім промінні і зник у повітрі. Співи бенкетуючих почулись дужче. Вона почула голоси ангелів, і голова її знову впала на маленьку подушку, в якій, окружена дорогоцінними каміннями, була зашита кістка св. мученика.

На другий день розпитувано усіх слуг, але всі вони сказали, що не бачили ніякого пустинника. Уява чи дійсність — це була звістка з неба. Але вона береглася розказувати кому про се, боячись, щоб її не обвинувачували в гордощах. Гості роз'їжджались рано-вранці, і батько Юліана, випровадивши останнього з їх, стояв за ворітьми, коли це раптом де не взявся перед ним серед туману якийсь старець. Це був циган з закучерявленою бородою, із срібними кільцями на обох руках і блискучими палкими очима. З пророчим виглядом він бурмотів оді слова без жодного зв'язку:

— Ах, ах, твій син!.. багато крові!.. багато слави!.. завжди щасливий! Родина імператора!

І, нахилившись, щоб підняти свою милостиню, він зник, наче у землю увійшов.

Добрий властитель замку подивився праворуч, ліворуч, став гукати з усієї сили... Нема й не чуть нікого. Вітер шумів, і ранішній туман піднімався вгору.

Він подумав, що це йому примарилось від того, що він майже не спав останній час і був дуже змучений. «Як я буду розказувати про се, то з мене сміятимуться», — сказав він собі.

Одначе блискуча доля, що була назначена його синові, вабила й осліпляла його, не зважаючи на те, що ся обіцянка не була виразна і він не був певний навіть, що чув її.

Подружжя не сказали один одному про їхню таємницю. Але вони обоє любили однаково сина, дивились на його як на відзначеного Богом і мали до його надзвичайну увагу. Його постілька була з найделікатнішого пуху, лампадка, зроблена на кшталт голуба, день і ніч горіла над колискою; три няньки доглядали його; сповитий туго у своїх целюшках, в плащiku з парчі і шапочці, вишитій перлинами, він був подібний до маленького Христа.

Як у його вирізувались зуби, він ні разу не плакав.

Коли він мав сім років, мати научила його співати. Щоб зробити його сміливим, батько садовив його на великого коня. Хлопець усміхався від утіхи і скоро навчився всьому, що належить до коней.

Старий чернець, дуже вчений, учив його Св. Письма, арабської цифри, читати по латині і малювати мініатюри на пергаменті. Вони це робили на останньому поверсі невеликої башти, де їм нічого не могло заважати.

Скінчивши лекцію, вони спускались у сад і, проходячись потихеньку, студіювали квітки.

Часом в глибині долини показувався караван, за яким йшов чоловік в незвичайній східній одежі. Властитель замку пізнавав у йому кущя і посилав слугу напроти його.

Чужинець, довірившись, звертав з своєї дороги. Його вводили в замок, і він витягував із своїх скринь шматки оксамиту та шовку, золоті й срібні речі, пахощі та якісь чудні речі невідомого вжитку. В кінці купець виїздив, добре заробивши на товарі і не зазнавши ніякого гвалту.

Іншим разом у ворота стукали прочани. Згодом мокра одежа парувала, розвішана перед вогнем. Підживившись стравою, вони розказували про свої подорожі, про те, як на кораблях вони блукали по бурхливим морі, як ішли пішки розпаленими пісками, розповідали про лютість тубільців, про сірійські печери, про ясла, в яких народився Христос, про святий гроб і давали в гостинець молодому властителю черепашки.

Часто властитель замку частував старих товаришів по зброї. Попиваючи вино, вони згадували про війни, на яких бували, про штурми фортець, стіни котрих розвалювали машинами, про свої страшні рани. Юліан, слухаючи їх, войовничо скрикував; тоді його батько не сумнівався, що з нього буде завойовник. Але увечері, коли, виходячи з каплиці після angelus, він проходив поміж схиленими жебраками, то доставав гроші з гаманця з такою скромністю та повагою, що мати вже бачила його в своїй думці архієпископом.

Його місце в церкві було біля батька й матері. Яка б довга не була служба, він вистоював її на колінах, згорнувши руки на грудях і положивши біля себе на землю шапку.

Одного разу, під час служби, він, піднявши голову, зауважив біленьку мишку, що вибігла із нірки в стіні, побігла до вітваря і, покрутившись туди й сюди на першому ступні, знову заховалась у нірку. У другу неділю думка, що він може знову побачити її, його бентежила. Вона появилась знову. Він став чекати її щонеділі; це його дратувало, він зненавидів її і порішив скінчити з нею.

Зачинивши двері, він посипав на її дорозі крихток з пирога і став підстерігати перед ніркою з паличкою у руці.

Прошло багато часу, потім показалаь з нірки рожева мордочка, а за нею вилізла й сама мишка. Він злегка вдарив її паличкою і зупинивсь, здивований, перед цим маленьким тільцем, яке вже не ворушилось. Крапля крові забрукала плитку підлоги. Він швиденько стер її рукавом і нікому не розказав про це.

Різні пташки клювали ягоди в саду. Він примудрував накласти сухого гороху в очеретину. Почувши, що вони щебечуть на дереві, він потихеньку підкрадався, потім піднімав очеретину, надуваючи щоки, дмухав у нижній кінець, і пташенята сипались йому на плечі, а він не міг здержати сміху, радіючи своїм злостивим хитрощам.

Одного ранку, вертаючись з проходки вздовж алеї, він побачив на гребені кам'яної огорожі великого голуба, що пишався на сонці. Юліан зупинився, щоб подивитись на його. Стіна в цьому місці була трохи обвалена, і під руку йому трапився камінець. Він зробив округлий рух рукою, камінь збив птицю, яка, мов грудка, упала в рів.

Він прожогом спустився на дно рову, обдираючись об куці, розшукуючи скрізь, проворніший за молодого хорта. Голуб, з поламаними крилами, тріпотів, зачепившись за куц глodu. Ця живучість роздратувала хлопця. Він кинувся душити птаху, і від її конвульсій у його дужче билось серце та наповняло його якоюсь дикою радістю. Коли він здавив голуба останній раз, то почув, що умліває.

За вечерею батько заявив, що син дійшов уже тих літ, коли пора учитись полюванню. Він вишукав десь старинний зшиток, у якому в формі запитань і відповідей була розказана наука. В тому зшиткові було описано, як учитель вчить свого учня дресировати собак і спускати соколів, розказувалось, як розставляти тенети, як пізнавати оленя по його пометі, а лисицю по слідах, про добрі прикмети, щоб пізнавати їхні голоси, про те, як вони кидаються на людей, де шукати їхніх схованок, який вітер найвигідніший для полювання, як скликати собак та перегукуватись з товаришами і яку частину здобичі віддавати собакам.

Коли Юліан міг розказати все це напам'ять, батько став вибирати йому собак.

Найпоперід двадцять чотири барбарійських хортів, прудкіших за газель, але западто гарлчих, потім сімнадцять пар бретопських псів з білими крапками по рудому, аж червоному тлі, на яких можна було здатися, міцногрудих та голосистих! Для нападу на кабанів і для небезпечних випадків було сорок собак з породи, званої грифонами, волохатих, мов ведмеді. Татарські британи, заввишки майже з осла, огневого кольору, з широкими снінами і прямими погами, були на-

значені для переслідування турів. Чорна шерсть іспанських собак блищала, мов шовк. В одному кутку двору гарчали, трусячи ланцюгами, вісім алянських догів, страшних звірюк, котрі могли виплигнути на груди верховневі і не боялися навіть левів.

Соколи були, може, ще добірніші за собак. Володар за великі гроші спровадив різні гатунки їх, були тут соколи кавказькі, вавилонські, з Німеччини, соколи плащуваті, наловлені на скелях, біля холодного моря в далеких сторонах. Для них були призначені особливі повітки, де вони сиділи, поприв'язувані на жердках, більші з більшими, менші з меншими; перед повіткою був пригорок, зроблений з дерну, куди їх садили час від часу, щоб вони могли трохи розправити крила.

Стояли готові торби мисливські, вудки, пастки і різне знаряддя.

Часто виводили в поле лягашів, котрі скоро винюхували дичину і непорушно засідали над нею. Тоді мисливці потихеньку підкрадалися і з великою обережністю розтягали зверху велику сітку. Подавано знак собакам, і ті починали гавкати, — перепілки знімались, і дами, що були запрошені на се полювання, разом з своїми чоловіками, діти, служниці — всі накидались на пташок, що бились під сіткою, і забирали їх без жодної труднощі.

Другим разом, щоб вигнати зайців, били в барабан; лисиць ловили в ями, на вовків приладжували пружинні пастки, які хапали за ногу необережного звіра.

Але Юліанові не подобались усі ці штучні вигоди ловів; він волів полювати далеко від людей, один з своїм конем і соколом. Майже завсігди це був сокіл скіфської породи, великий і білий як сніг. Його шкіряна шапочка була прикрашена пучком пір'я, золоті дзвоники тремтіли на його синявих лапах.

Він сидів нерухомо, в той час коли кінь скакав галопом та широкі рівнини розгортались з обох боків і мов бігли пазустріч.

Юліан розв'язував ремінці і разом спускав сокола. Горда птиця піднімалась прямо вгору, немов стріла: видно було в повітрі дві плями, що кружляли, настигали одна другу, потім зникали в блакитній високості. Сокол незабаром вертався, розбираючи яку-небудь птаху, і знову сідав на рукавицю, а його крила ще тремтіли після лету.

Юліан знищив таким чином чапель, шулік, ворон і яструбів.

Він любив, трублячи в свій мисливський ріг, скакати верхи за собаками, що спускались в яри і долини, перепливали через потоки, знов піднімались на гору і простягались до лісу; коли олень, покусаний собаками, починав уже стогнати, він убивав його і любувався, дивлячись, з якою лютістю собаки шматували його шкуру, котра ще парувала.

В ті дні, як був туман, він залазив у болота, щоб заचाюватись на диких гусей, уток та видр.

Три джури чекали на нього зранку перед ганком, а старий чернець, вихилившись з свого віконечка, даремне робив йому різні знаки, щоб завернути його,— Юліан не обертався.

Він їхав на полювання і в спеку, і в дощ, і в негоду, пив, зачерпуючи долонею, воду з потоку, їв кислоти, які рвав, не спиняючи ходу, як стомлювався, то лягав відпочити під дубом. Вертався пізно вночі, весь у крові й болоті, з колючками в волоссі. Від нього йшов дух диких звірів. Він зробивсь такий, як вони. Коли мати обнімала його, він приймав зимно її обійми, здавалось, мовби мріяв про щось велике й значне.

Він убивав водмедів ударами ножа, турів списом, диких кабанів ратищем, і навіть одного разу, не маючи нічого, крім ціпка, відбився від вовків, які гризли трупи під шибеницею.

Одного зимового ранку він виїхав досвіта зі всім припасом, з арбалетом за плечима і жмутом стріл біля сідла.

Його данський кінь, за яким слідували два собаки,

Йшов рівним ходом, і земля гула під його копитами. Був різкий холодний вітер, і одежа на нім обмерзла.

З одного боку на обрії стало роз'яснитись, і при білим слабім ще світлі поранку він зауважив кролят, які грались біля їхніх пірок. Два собаки зразу кинулись на них, почали гризти їм спинки.

Швидко він в'їхав у ліс. Глухар, заляклий від холоду, дрімав на гілці, сховавши голову під крило. Юліан одним помахом меча підрубав йому обидві ноги і, не забравши його, поїхав далі своєю дорогою.

Через три години він опинився на шпилі гори такої високої, що небо здавалось майже чорним. Перед ним тяглася, трохи понижаючись, скеля, подібна до довгої стіни, і потім круто обривалась, нависаючи над безоднею. На самому краєчку два дикі козли дивилися у прірву. Не маючи з собою стріл (бо він лишив коня ззаду), він надумався добратись до них. Зігнувшись наполовину, скинувши чоботи, він підкравсь до першого козла і всадив ніж йому під ребра. Другий, переляканий, скочив у безодню. Юліан кинувся прожогом і, послизнувшись правою ногою, упав, розставивши руки, на убитого козла, так що голова його звисла над безоднею.

Спустившись знову на рівне, він поїхав попід вербами, що росли вздовж берега річки. Журавлі, летячи дуже низько, час від часу пролітали над самою його головою. Юліан бив їх нагаєм і поціляв щоразу.

Одначе повітря нагрілось і розтопило іній, тумани розійшлись, і показалось сонце. Він побачив удалечині озеро, яке блищало, як свинець. Посеред озера була звірина, якої Юліан ще не знав,— бобер з чорною мордою. Незважаючи на віддалення, стріла влучила його, і Юліанові було дуже досадно, що він не міг забрати шкури.

Потім він в'їхав в алею з великих дерев; їх віти сплітались угорі і робили немов тріумфальну арку при в'їзді у ліс. Козуля вискочила з гущавини, лань показала на роздоріжжі, борсук вийшов з нори. Павич

розпускав хвіст по перові, і коли Юліан поубивав їх усіх, з'явилися інші лані, інші борсуки, інші лавичі, дрозди, сої, тхори, лисиці, рисі — безліч звірят, і щодалі все більше. Вони обступали його і покірно й лагідно дивилися йому в очі. Але Юліан убивав їх і не чув втоми, раз за разом натягаючи свого арбалета, рубаючи мечем, колючи списом, і не думав ні про віщо, ні про віщо не згадував. Він полював хто його зна в яких сторонах, хтозна-скільки часу, і все робилось з такою легкістю, як буває тільки в мріях. Надзвичайне видовисько його зупинило. Олені збилися в круглому байраці, який мав форму цирку. Стовпившись один біля другого, вони грілись своїм диханням, котре піднімалось, немов пара. Надія, що він їх всіх може поубивати, наповнила радістю його душу. Потім він зліз з коня, закахав рукави і почав стріляти.

Як тільки свиснула перша стріла, всі олені разом повернули голови, деякі впали, почувся жалібний крик, і великий рух почався поміж ними.

Береги байрака були закруті, щоб можна було їх перескочити. Олені заметушились в цьому природному загоні, намагаючись утекти. Юліан націлявся й стріляв, стріли сипались дощем. Олені мов шаліли, вони почали битись, ставали дуба, перескакували один через одного. Їхні тіла й переплутані роги робили одну збиту масу, котра коливалась, пересовуючись з місця на місце. Вкінці вони всі попадали мертві. Вони лежали на піску з заніпеними ніздрями, з вилупченими тельбухами; черева ще якийсь час конвульсійно здригались, але все менше й менше. Потім все зробилось перухоме.

Находила ніч. За лісом, через прогалини поміж гіллям видно було небо, червоне, як кривавий обрус. Юліан прихилився до дерева. З утіхою в очах він дивився на незмірне число убитих ним тварин і не розумів, як він міг сам це зробити.

З другого боку байраку показався олень з оленяцею і оленятком. Олень, чорний і величезний, мав

розложисті роги і білу бороду. Олениця, ясно-жовтого кольору сухого листу, попасалася, а оленя тулилось до матері.

Арбалет задзвенів ще раз. Оленя зразу ж упало неживе. Тоді мати, глянувши на небо, закричала немов людським голосом, глибоким, жалібним, що роздирав душу. Юліан, роздратований, прицілився їй прямо в груди й положив на місці. Великий олень, побачивши це, підскочив. Юліан випустив останню стрілу, і та встромилася йому в чоло. Старий олень, здавалось, не почував її. Смерть мовби не мала жодної влади над ним, він йшов все вперед, прямо на Юліана, щоб кинутись на його й розпороти йому живіт. Дивний олень зупинився, подивився на його вогневими очима й урочисто, немов патріарх або суддя, промовив тричі, в той час як десь далеко задзвонив дзвін:

— Проклятий! Проклятий! Проклятий! Колись, немилосердний, ти уб'єш свого батька й свою матір.

Він упав на коліна, заплющив повіки і звалився мертвий.

Юліан спочатку був здивований, потім раптом почув велику втому, й безмірний сум та туга обгорнули його. Схиливши голову на руки, він довго плакав.

Він загубив десь свого коня, собаки його покинули, він залишався серед самоти, яка, здавалось, загрожувала йому всіма небезпеками. Тоді жах йняв його, і він побіг через поле, вибрав навгад якусь стежку і опинився майже зразу перед ворітьми замку.

Вночі він не міг заснути. Лампа, що звисала з стелі, коливалась і тремтіла, і йому здавалось, що він бачить під нею великого чорного оленя. Його пророкування мучило його, він змагався з ним.

«Ні! Ні! Я не можу їх убити!» Потім він думав: «А що, як мені прийде охота?..» І йому зробилось страшно, щоб часом «лукавий» не вложив йому в душу цього бажання.

Три місяці його мати з великим неспокоєм молилась біля його ліжка, а батько, зітхаючи, невпинно хо-

див по коритарі. Він накликав найзнакоміших лікарів, які звеліли хворому пити різні ліки. Хвороба Юліана, говорили вони, походить або від лихого вітру, або бажання кохання, але юнак на всі запитання тільки хитав головою.

Сили йому верталися; він почав уже проходжуватись по подвір'ю; старий чернець і батько підтримували його по під руки.

Коли він зовсім видужав, він нізачо не хотів полювати. Батько, щоб розважити його, подарував йому великий сарацинський меч.

Він висів високо в збройовні, і, щоб дістати його, треба було стати на драбину. Юліан виліз на неї, але меч, надто важкий, вислизнув з його пальців і, падаючи, зачепив батька, так що розсік на нім плац. Юліан подумав, що вбив батька, і зомлів. З того часу він став боятись зброї. Як тільки він бачив голу сталь, він робивсь білий як крейда. Батько й мати дуже журились з цього.

Нарешті старий чернець звелів йому в ім'я Бога, честі й пращурів знову взятися за лицарські діла й забави.

Джури кожного дня забавлялися, кидаючи в ціль дротиками. Юліан швидко став влучати краще від усіх. Він вганяв свій дротик у шийку пляшки, за сто кроків поціляв у гвіздки, що були забиті у двері.

Одного літнього вечора, коли в тумані все ставало невиразним, сидячи в альтанці, він зауважив в глибині саду двоє білих крил. Він не сумнівався, що то був лилик¹, і кинув свій дротик. Почувся несамовитий крик.

То була його мати, і її чеpecь в довгими стяжками був прибитий дротиком до стіня.

Юліан втік в замок і по вертався більше.

¹ Л п л и к — какал.

Повз замок проходив відділ вільних воївників, що ходили по світу, шукаючи щастя, і Юліан пристав до них.

Йому приходилось терпіти голод і спрагу, не раз він переносив гарячку, часом черви заводились в ранах. Він призвичаївся до крику й гвалту сварок, привик дивитись, як копають люди. Від вітру його шкіра зробилась мов дублена, члени загрубіли від зброї. Тому що він був сильний, сміливий і умів здержувати себе, він без труднощі зробивсь ватажком. Перед битвою він підбадьорював вояків, вимахуючи мечем. По вузлуватому шнурі він вилазив на стіни городів, вітер хитав його, іскри грецького вогню сипались на його кірасу, а смола й розтоплене олово текли потоками по стіні...

Мостки, які ставляли біля фортеці, щоб злізти на мури, обвалювались на його разом з людьми, яких не могли здержати. Обертаючи своїм бойовим молотом, він відбивався від чотирнадцяти верховнів. На гонитвах він перемагав усіх, що виходили проти нього.

З Божої ласки, він завсігди визволявся з небезпек, бо він захищав служителів церкви, сиріт і вдів, а найбільше старих людей. Коли він бачив, що хто-небудь старий йде перед ним, він завсігди гукав на нього, щоб глянути в обличчя, мовби боявся убити його як-небудь ненароком.

Втікачі-невільники, селяни, що збунтувались, безбатченки бездольні, різного гатунку сміливі люди збігались під його прапор, і з них він формував своє військо.

Воно все збільшувалось, він здобув слави, і його помочі стали прохати.

Він помагав дофенові Франції, англійському королеві, єрусалимським темплірам, абіссінському Негусові, імператорові Калькутті. Він побивав скандинавів, що були в одежі з риб'ячої луски, негрів, що мали

круглі тарчі з шкіри бегемота і їздили верхи на рудих ослах, індійців кольору золота, які вимахували над своїми діадемами широкими шаблями, блискучими, мов дзеркало. Він переміг троглодитів і людожерів.

Він проїздив через такі краї, де була така спека й суша, що волосся на голові само собою займалось полум'ям, як свічка, і через такі, де було так холодно, що руки обмерзали і відпадали від тіла; бував і там, де був такий густий туман, що доводилось іти серед привидів.

Республіки в трудному становищі прохали у його поради, на з'їздах послів він добивався умов, яких не можна було сподіватись. Коли який монарх поведився зле, він робив йому догану. Він визволяв з неволі цілі народи, визволяв цариць, що були замкнені у баштах. Це він, а не хто інший, убив мілянську гідру і дракона в Обербірбасі.

Тим часом імператор Аквітанський, одержавши перемогу над іспанськими мусульманами, зійшовся з сестрою кордовського халіфа і мав від неї дочку, яку виховав в християнській вірі. Але халіф, удаючи, ніби хоче охреститись і сам, приїхав до нього в гості з великою ескортою, вирізав залого, а імператора вкинув у підземну в'язницю і поведився з ним люто, вимагаючи, щоб той віддав йому свої скарби.

Юліан поспішив тому на поміч, розбив військо невірних, обложив місто, убив халіфа, відрізав йому голову і перекинув її, мов кулю, через мури. Потім вивів імператора з його в'язниці і знову посадив його на трон в присутності всього двору.

Імператор в нагороду за таку послугу давав йому багато срібла, Юліан не схотів. Гадаючи, що він хоче більше, він запропонував йому три чверті свого багатства, знову відмова; потім пропонував розділити з ним царство, Юліан подикував, але не прийняв.

Імператор трохи не заплакав з досади, не знаючи, як показати йому свою вдячність, коли це раптом ударив себе в чоло і сказав якесь слово на ухо придворно-

му; завіси на дверях розхилились, і з'явилась молода дівчина.

Її чорні очі блищали, мов дві зірки. Чарівничий усміх був на її устах. Її кучері зачіплялись за дорогоцінні каміння її напіврозхиленої сукні, і під тонкою тканиною вимальовувався гнучкий молодий стан. Вона була невеличкого зросту, повна і мала тонку талію.

Юліана засліпило кохання тим більше, що досі він провадив дуже прикладне життя.

Таким чином він узяв за жінку царівну, і як віно імператор дав йому замок, що дістався їй від матері. Коли відгуляли весілля, молоді розлучились з батьком після довгого й ніжного прощання.

Їхній замок з білого мармуру був збудований в мавританському стилі. Він стояв над морем в помаранчевому гаї. Тераси, засаджені квітками, спускались до заливу, на березі якого рожеві черепашки хрустіли під ногами на кожному кроці. За замком був розкішний парк. Небо було вічноблакитне. Дерева час від часу схилялись від легкого вітерця, що віяв або від моря, або від гір, які вдалечині заслоняли обрій.

В покоях царювала півтемрява, на стінах світилися інкрустації. Високі стрункі колони піддержували зводи бань, яких рельєфні прикраси були подібні до сталактитів у печерах.

Там були водограї в саях, двори, виложені мозаїкою, зубчасті перегородки, різні архітектурні витівки, і скрізь така тиша, що було чути шелестіння шарфа і відголос зітхання.

Юліан покинув ходити на війну. Він відпочивав серед спокійного народу. Кожен день перед ним проходила юрба людей, які по східному звичаю падали перед ним навколішки і цілували йому руки.

Одягнений в пурпур, він стояв, спершись на лікті, в амбразурі вікна і згадував колишнє полювання. Йому хотілося гонитись в пустині за газелями й страусами, ховатись поміж бамбуками, щоб підстерегти леопарда,

перебігати через ліси, повні носорожців, вилазити на найбільш неприступні кручі, щоб краще влучити орла, й бити білих ведмедів серед льодів північного моря.

Інколи у мрії йому здавалось, що він стоїть посеред раю, як наш батько Адам, а кругом нього товпляться всі звірята; коли він простягав руку, вони вмирали; або вони проходили парами, спершу великі, потім малі, починаючи від левів і слонів і кінчаючи горностаями й утятами, як у той день, як вони входили у Ноїв ковчег. Заховавшись у печері, він поціляв у їх дротиками й не помилявся ні разу, але замість убитих звірят з'являлись другі, і цьому було без кінця; він прокидався, дико поводячи очима.

Квязі, його приятелі, запрошували його на полювання. Він завжди відмовлявся, гадаючи, що ця ніби покута відверне нещастя, яке йому судилося: йому завжди здавалось, що від убивства звірят залежить доля його батька й матері. Але він мучився, бажаючи їх побачити, і се його бажання робилося непереможним.

Його жінка, щоб розважити його, звеліла покликати комедіантів і танечниць.

Вона робила із ним гулянки у відкритій лектиці; часом вони їздили човном і дивились на рибу, що плавали у прозорій, як небо, воді. Часто вона сідала напроти його і грала йому різних пісень на мандоліні з трьома струнами, потім вона клала йому на плече згорнуті руки і боязним голосом питала:

— Та що ж із тобою, мій пане?

Він не відповідав або починав ридати, нарешті признався їй, які страшні гадки його мучать.

Вона почала вмовляти його, міркуючи так: його батько й мати напевне вже й померли. Коли він вже ніколи їх не побачить, то яким же чином він може дійти до такого злочину, щоб убити їх? Значить, боятися йому нема чого, й він повинен знову почати їздити на полювання.

Юліан усміхався, слухаючи її, але не зважувався задовольнити її бажання.

Одного вечора в місяці серпні вони були в своєму покої, вона вже збиралася лягати спати, а він став навколішки, щоб помолитись Богу, коли раптом він почув скавчання лисиць, потім легку ходу під вікном; він виглянув і в темряві доглядів немов якихось звірят. Спокуса була занадто велика. Він дістав свої стріли. Жінка дуже здивувалася.

— Це щоб послухатись тебе, — сказав він, — як сонце зійде, буду вже дома.

Але вона боялася, щоб не сталося якого нещастя.

Він заспокоїв її і вийшов, здивований переміною в її настрої.

Незабаром прийшов один з пажів і сказав, що двох незнайомих хотять бачити пана, а коли його нема, то хоч пані.

Вони набралися сміливості і об'явили, що принесли Юліанові новини про його батька й матір.

Вона схилилась з ліжка, щоб послухати, що вони казатимуть.

Але вони, як було між ними умовлено зарані, спитали, чи Юліан ще любить батька й матір, чи згадує коли про їх.

— Ох, аякже! — сказала вона.

— Ну, так се ми! — скрикнули вони й сіли, бо були дуже змучені і втомлені від подорожі.

Молода жінка не була певна, що її чоловік був їхній син.

Вони її пересвідчили тим, що розказали, які ознаки він має на тілі.

Вона скочила з свого ліжка, покликкала пана і звеліла подати страви.

Хоч вони і були голодні, але майже не могли їсти. Вона збоку дивилася, як трусились їхні руки, коли вони брали келехи.

Вони розпитували про Юліана, вона на все відповідала, не сказала тільки, які страшні думки були у нього про них.

Старі йшли кілька років, користуючись непевними

вказівками і не гратячи надії. Було треба стільки грошей за перевози через річки, на плату в гостиницях, на податки князям, на вимоги злодіїв, що їх гамани були порожні, і вони тепер жебрачили. Але байдуже все це, коли вони мали побачити сина. Вони раділи, що син щасливий, маючи таку славну жіночку, і все дивились на неї та цілували її.

Розкоші їхніх покоїв дуже дивували їх.

Старі, обдивляючи стіни, спитали, чого на них герб імператора Аквітанії.

Вона відрекла:

— То ж мій батько.

Тоді він здригнувся, згадуючи пророкування цигана, стара подумала про слова пустельника. Без сумніву, синова доля була початком вічної слави. І вони обоє, потішені, сиділи при світлі канделябра, що освітлював стіл.

Вони, мабуть, молодими були дуже вродливі. Мати мала густе волосся, що, біле як сніг, спускалось на її виски, а батько в своєю високою постаттю та довгою бородою був схожий на статую, що бувають у церквах.

Юліанова жінка порадила не ждати Юліана. Вона їх положила спати на своє ліжко і зачинила віконце. Вони заснули.

Стало світати, за вікнами починали співати пташки.

Юліан проминув парк. Він швидко ішов лісом, втішаючись, що трава була м'яка, а повітря лагідне.

Тіні від дерева лягали на траву. Іноді місяць кидав білі плями на площинки між деревом, а він вагався іти вперед, бо йому здавалось, що він бачить калюжі, іноді болото здавалось того ж кольору, що і трава. Скрізь стояла глибока тиша. Юліан не бачив ані одного з тих звірят, що кілька хвилин назад блукали навкруг замку.

Ліс густішав, темрява робилась густіша. Пориви теплого вітру пролітали, несучи дурманливі пахощі.

Він став на купі зів'ялого листя і, спершись на дуб, дихав запашним повітрям.

Несподівано за ним пробігло щось чорне, то був дикий кабан. Юліан не встиг вхопити свого сагайдака, і він сим так зажурився, наче сталося якесь нещастя.

Потім, коли він вийшов з лісу, він побачив вовка, що біг вздовж огорожі.

Юліан послав йому стрілу. Вовк зупинився, повернув голову, щоб подивитися на нього, і побіг далі. Юліан рушив за ним. Вовк біг так, що все був на однакому віддаленні. Іноді він спинявся, але ледве Юліан прицілився, він знову починав втікати.

Таким чином Юліан пробіг широку рівнину, далі піски і нарешті опинився на площині, що царювала над усією країною. Плисковате каміння було рідко порозкидане поміж зруйнованими склепами. Доводилось спотикатися об людські кістки, де-не-де жалібно схилялись старі хрести.

В невизначних тінях щось ворухилось біля могил. Юліан пізнав гієн. Вони були розлютовані, і, важко дихаючи та стукаючи пазурами об каміння, вони йшли на нього і позіхали, від чого було видно їх зуби.

Він витяг шаблю. Вони розбіглися на всі боки і зникли в хмарах куряви.

Через годину він зустрів в байраці розлютованого тура. Наставивши роги, той рив землю. Юліан всадив свій спис йому під пах. Шкура задзвеніла, наче та тварина була бронзова. Він заплющив очі, дожидаючи її смерті. Коли він розплющив очі, тур десь зник.

Його душа пройнялася соромом. Якась вища влада відбирала його сили. Щоб вернутися додому, він увійшов у ліс.

Він був увесь повитий ліанами. Він рубав їх своєю шаблею, коли куниця пробігла поміж його ніг, пантера перескочила через його плече, гадюка обвилася кільцями навкруг одного дерева.

Між листом сидів страшний крук і дивився на Юліана, і то там, то тут між віттям поблискували великі

іскри, паче небо спускало на ліс усі свої зорі. Це були очі усяких тварин: диких котів, сов, пацуг, мави.

Юліан пускав на них стріли. Стріли з їхніми пір'їнами чіплялись на листі, паче білі метелики. Він кидав каміння, але воно, нікого не зачепивши, падало. Він проклинав, кричав прокльони, задихувався від гніву.

Всі звірі, яких він переслідував, зібралися і стали навкруг нього тісним колом. Одні сіли на задні лапи, другі стали, витягшись. Він був посередині, захоловши від жаху, не здатний зробити ні одного руху. Він зібрав усі свої сили і зробив один крок. Ті, що сиділи на дереві, розправили свої крила, ті, що були на землі, устали і всі пішли за ним. Гієни йшли поперед нього, вовки і кабани ззаду, тур праворуч, хитаючи головою. Ліворуч гадюка вилася по траві, а пантери, вигинаючи спину, наближались великими легкими кроками.

Він йшов помалу, щоб не роздратовати їх, і побачив, що з кущів вийшли лисиці, шакали, ведмеді та дикобрази.

Юліан кинувся бігти, і вони побігли. Гадюки сичали, з пащ звірів текла смердюча піна. Кабан зачіпав кликами його по ногах, вовк торкався колючою мордою його рук. Мавпи його щипали і кривились, куниця підкочувала йому під ноги. Один з ведмедів лапою збив з нього шапку; а пантера презирливо кинула стрілу, що несла у роті.

Щось було глузливе у їх швидких безшумних рухах. Пильнуючи його скоса, вони, здавалось, надумували помсту. Гудіння компанії оглушало Юліана, птахи били його хвостами, задихаючись, він йшов, простягнувши руки і заплющивши очі, наче сліпий, не маючи сили крикнути: «Змилуйтесь!»

В повітрі розлігся спів півня. Інші відгукнулись. Приходив день. Юліан побачив за помаранчевим гаєм свій замок.

Потім біля одної ниви він побачив за три кроки від себе кілька перепеленят, що літали між колоссям. Він скинув свій плащ і накинув на них, наче сіткою. Коли підняв плащ, то під ним була тільки одна перепеличка і, видно, давно вбита, бо смерділа. Це розлютило його. Його вхопила жадоба вбивати. Але звірів не було, і він би охоче убивав людей.

Він перейшов три тераси і, вдаривши кулаком, відчинив двері. Але коли він підіймався по сходах, спогад

про кохану дружину зробив його лагіднішим. Вона, без сумніву, спала. Він скинув сандалі і, тихенько відімкнувши двері, увійшов.

Вікна у темних рамах темнили біде світання. Юліан зачепився за якусь одежу, що лежала на землі. Трохи далі він штовхнув стіл, повний всякої посуду.

«Вона вечеряла», — подумав Юліан і наблизився до ліжка, котре стояло невидне в темряві. Коли він вже був біля нього, він похилився, щоб поцілувати жінку. На подушці одна біля другої лежали дві голови. Він почув, що доторкнувся устами до бороди.

Він відступив назад, гадаючи, що він божеволіє, але зараз же підійшов знову і простяг руку до подушки. Пальці його зачепились за довге волосся. Щоб переконатися, що він помиляється, він поволі провів рукою по подушці. Там справді була голова з бородою. Якийсь чоловік спав з його жінкою!

Охоплений безмірним гнівом, він кинувся на них з кинджалом. Вів був як розлючений звір. Потім він зупинився. Убиті кинджалом у серце ні разу і не скрикнули. Він слухав передсмертне хрипіння, і як воно поволі стихало, десь далеко чулися якісь чудні звуки. Спочатку вони були невиразні і походили на жалібний, протяжний стогін, але поволі вони наближалися і ставали страшними. Він, переляканий, пізнав голос великого чорного оленя.

Коли він обернувся, то йому здалося, що на дверях він бачить примару своєї жінки з світлом у руці. Шум викликав її сюди. Тільки глянувши, вона зрозуміла все і, втікаючи від жаху, вона кинула до землі світильник.

Він підняв його.

Його батько і мати лежали перед ним на спині, і у грудях їх були рани. Їхні обличчя, повні величної лагідності, наче ховали вічну тасмницю. Кров червоніла на їх білій шкірі, на ковдрі, на помості, на розп'ятті, що було біля ліжка. Червоні відблиски від сонця освітили ті червоні плями і кинули їх безліч по цілім покою.

Юліан підійшов до убитих, кажучи собі і жадаючи сьому повірити, що те неможливо, що йому то так здавалося, що трапляються дуже схожі. Він нахилився, щоб побачити ближче старого. Він побачив між швзаплющеними повіками погаслі очі, але вони його, наче огнем, опалили. Тоді він зайшов з другого боку ліжка і дивився на друге тіло, біле волосся котрого покривало половину обличчя. Юліан підняв голову і, підтримуючи її, дивився на нього, а другою рукою він присвічував собі світильником. Краплі крові падали одна по одній, одна по одній з ліжка на землю.

В кінці дня він прийшов до жінки. Іншим, не своїм, голосом він звелів їй не відповідати йому, не наближатись, навіть не дивиться на нього і звелів, щоб вона виконала всі його накази, бо як не зробить усього, буде на ній прокляття.

Похорон відправили так, як він написав на аналі в покої померлих. Жінці він лишив свій замок, своїх підданців, всі скарби, не беручи собі ні одежі, ні сандалів, котрі знайшли на сходах.

Вона повинна була скоритися волі Божій і повинна була молитися за душу Юліанову, бо з сего часу він не існував більше.

* * *

Побитих пишно поховали в церкві одного монастиря, куди треба було йти три дні. Чернець з покритим обличчям йшов за похороном далеко від усіх, і ніхто не зважувався звертатися до нього.

Коли відправляли службу Божу, він лежав ниць, розкинувши руки хрестом і притулившись чолом до помосту.

Після похорону люди бачили, що він пішов тою стежкою, що вела у гори. Він вертався кілька разів, а потім зник.

Він пішов геть і, блукаючи світами, жив з того, що жебрачив.

Він простягав руку пишним їздцям, що зустрічав на шляху, до женців наближався, вклонившись до землі, або непорушно зупинявся перед палатами; його обличчя було таке сумне, що ніколи ніхто не відказувався подати йому жертву.

Щоб понизити себе, він розповідав свою історію, і всі тікали від нього та хрестились. По селах, де він вже раз проходив, його пізнавали; зачиняли двері, загрозували йому і кидали камінням. Наймилосердніші ставили миску з стравою на вікно і одходили, щоб не бачити його.

А що його всі цуралися, він став обминати людей.

Він живився корінцями, рослинами, падалицями та черепашками, котрі він шукав по берегах.

Одного разу він побачив перед собою мішанину покрівель з камінними шпилями, з мостами, з баштами, з чорними поплутаними вулицями, відки до нього доходив невпинний гомін.

Йому так схотілося з'єднатися з людським життям, що він пішов у місто. Але тупий вираз обличчя, галас, недбалі розмови, мов кригою, схолодили його серце.

В свято, коли дзвін катедрі радісно дзвонив усьому народу, Юліан дивився, як виходили мешканці з своїх будинків, як вони потім танцювали на царні. Бачив фонтани з пива на перехрестях, шовкові килими перед княжими палатами і увечері у вікна перших поверхів бачив родили за столом, коли батьки тримали на колінах маленьких дітей. Ридання стискали йому груди і він вертався у поле.

З любов'ю він дивився на лоша́т, на птах у їх гніздах, на комахню на квітках. Коли він наближався, все тікало від нього і з переляку ховалось.

Він шукав самоти. Але вітер приносив до нього згуки, схожі на передсмертний стогін, роса, падаючи на

землю, пагадувала інші краплі... Сонце щовечора заливало кров'ю хмарини, і щоночі примара його злочинства уявлялась йому.

Він зробив собі волосяницю з колючками. Він навколишках підіймався на пригорки, на яких стояли каплиці. Але безжалісна думка затемняла йому блиск вівтарів, катувала його гірше від мук покути.

Він не поставав проти Бога, що примусив його терпіти такі муки, але тратив надію, що витерпить їх.

Він почував такий жах до самого себе, що, щоб збутись цього почуття, він став шукати небезпек...

Він вирятовував з пожежі безногих, з безодні дітей. Безодня його не приймала, полум'я не палило його. Час не заспокоїв його страждання, воно стало нестерпним. Він рішив умерти.

Одного дня він був біля потоку і тільки нахилився, щоб дізнатися, чи глибокий він, як побачив перед собою дуже змарнілого діда з білою бородою. Вигляд у нього був такий, що Юліан не міг стриматися від сліз. Той теж плакав. Юліанові здалося, що він на когось схожий. Потім він скрикнув. То був його батько. Він залишив думку про самогубство.

Несучи з собою вагу своїх спогадів, він блукав по світу. Він дійшов до одної річки, яку було небезпечно переходити через те, що дуже бурхлива вона була, і через те, що на берегах слалося глибоке болото. Давно вже ніхто не зважувався перевозитись тут. Старий човен застряг в очеретах. Юліан обдивився його і побачив на йому два весла. Тут він подумав, що міг би служити людям. Він став гатити греблю до річки; здирав нігті, повертаючи велике каміння та несучи його, падав в болото, кілька разів трохи не загинув у ньому.

Потім він полагодив човен, зробив курінь з глини та дерева.

Про перевіз дізналися, і подорожні почали приходити. Вони кликали Юліана з другого берега, махаючи прапорами. Юліан швидко ускочив у свій човен. Він був дуже важкий; туди наклали багато речей і ваги, не

згадуючи вже про коней, що ржали від жаху та ще більш робили завади. Він нічого не прохав за свою працю. Дехто дав йому рештки провіанту, що вони витягли з своїх торбин, або стару одягу, яку вже не хотіли самі носити. Сердиті лаялись. Юліан лагідно вмовляв їх, вони відповідали клятьбою. Він вдовольнявся тим, що благословляв їх.

Маленький стіл, ослінчик, ліжко з сухого листу, три глиняних посудини — се все, що він мав у своєму помешканні. Дві дірки були замість вікон. З одного боку без краю тяглася безплідна рівнина, на якій то там, то тут були бліді ставки. З другого велика річка несла свої зеленасті хвилі.

Весною вогка земля душила гнилим. Потім поривний вітер підіймав і крутив куряву; вона лягала на все, каламутила воду і тріщала на зубах. Пізніше налетіли цілі хмари комарів, гули та кусали день і ніч без утиху. Потім прийшли великі морози, котрі все робили твердим, мов камінь, і від них страшенно хотілось попоїсти м'яса.

Прошло кілька місяців, в які Юліан не бачив нікого. Іноді він заплющував очі, намагаючись вернутися думкою в часи своєї молодості. Він бачив замковий двір з собаками на рундуці, з слугами у збройовні.

В альтанці, повитій виноградом, юнак з русявим волоссям, а біля нього старий пан у хутрі і пані у великому чепці. Нараз він бачив замість їх два трупи.

Він кидався ниць на ліжко і казав, плачучи:

— Бідний батько! Бідна мати! Бідна мати!

Він або тратив свідомість, або примари стояли перед його очима.

* * *

Одної ночі, коли він спав, йому здалося, що хтось його кличе. Він прислухався, але чув тільки гомін хвиль.

Але той самий голос знов покликав:

— Юліане!

Голос йшов з другого берега, се було чудно, зважаючи, що річка була дуже широка.

Третій раз почувлось:

— Юліане!

Сей дужий голос походив на церковний дзвін.

Юліан засвітив свій ліхтар і вийшов з куреня. Негода лютувала вночі. Темрява була велика, тільки іноді біліли хвилі, що аж кипіли.

Після хвилини вагання Юліан відв'язав човна. Хвилі відразу заспокоїлись. Човен рушив і доїхав до другого берега, де ждав якийсь чоловік.

Він був загорнений в подраний плащ, обличчя його походило на гіпсову маску, а очі були червоні, як вугіль.

Наблизивши до нього свій ліхтар, Юліан побачив, що якась гидка болячка покривала його. Проте чоловік здавався величним, мов цар.

Коли він увійшов у човен і той під його вагою глибоко увійшов у воду та здригнувся, Юліан взявся за весла.

Кожний раз, як він пускав весла у воду, хвилі підіймали човен. Вода чорніша від чорнила люто бігла з обох боків. Вона підіймала гори, робила безодні, а човен то кидало на верхи хвиль, то спускало в глибину, де він крутився від пориву вітру.

Юліан нахилився вперед, розправив руки і, упершись ногами, напружив усі сили. Град різав його руки, дощ заливав за комір, вітер захоплював дух. Юліан зупинився. Тоді човен кудись понесло.

Але, розуміючи свою відповідальність і довг, він знову взявся за весла, і їх удари стали краяти шум негоди.

Маленький ліхтарик світився перед ним. Птахи, пролітаючи, іноді затемняли його. Але завжди Юліан бачив очі прокаженого, котрий стояв непорушний, мов колона.

Це тяглося довго. Дуже довго.

Коли вони були в курені, Юліан зачинив двері. Чо-

ловік сів на ослінчику. Плащ, що як саван покривав його, упав тепер. Його груди, плечі та сухі руки були всі в болячках. Він був сухий, як кістяк, замість носа у його була дірка, з його рота йшло густе, як туман, дихання і було неможливо смердюче.

— Я хочу їсти,— сказав він.

Юліан дав йому все, що мав,— шматок старого сала і сухарів з чорного хліба.

Коли він те все з'їв, стіл, миска, держало, ножі — все покритось плямами, які були на його тілі.

Потім він сказав:

— Я хочу пити.

Юліан пішов узяти свого кухля, і коли він його брав, він почув аромат, що йшов з нього. Там було вино. От знахідка! Але прокажений простяг руку і вишив одним духом вино.

Тоді він сказав:

— Мені холодно.

Юліан запалив в'язку хмизу посеред хати.

Прокажений підійшов туди погрітися. Він присів на п'яти і увесь трусився. Його очі більш вже не блищали, з ран точився гній.

Майже печутим голосом хворий прошепотів:

— Положи мене в ліжко.

Юліан поміг йому лягти і покрити його вітрилом свого човна.

Хворий стогає. Між його губами видно було зуби, важке дихання з харчанням виривалося з його грудей, живіт западав при кожному подиху.

Потім він заплющив очі.

— Наче крига у моїх кістках! Іди до мене!

Юліан підняв полотно і ліг на сухе листя біля самого хворого.

Той повернув голову.

— Роздягнись, щоб я нагрівся біля твого тіла.

Юліан скинув свою одягу і голий, як мати родила, ліг знову на ліжко. Хворий торкав його своїм тілом холодним, як гадюка, і скарубким, мов пила.

Юліан намагався підбадьорити хворого, той, важко дихаючи, відповідав:

— Ох, я вмираю! Притулися до мене, грій мене! Та не руками, ні! Всім тілом!

Юліан ліг на нього уста проти уст, груди проти грудей.

Тоді прокажений його стиснув. Відразу його очі засяяли, мов зорі, а волосся стало наче сяйво, подих його уст повіяв, наче пахоці троянд. Хмара ладанового диму піднялася від огнища, хвилі заспівали. Надлюдська радість та безкрайня втіха обхопила душу Юліана, і він став тратити свідомість,

Той, чиї руки стискали його, все більшав і більшав, торкаючись головою і ногами напротилежних стін куреня. Покрівля зникла, небо розгорнулося, Юліан піднявся в блакитний простір разом з Господом Ісусом Христом, що ніс його на небо.

* * *

Оце історія святого Юліана Милосердного, приблизно така, якою її зобразили на церковному вікні у моєму містечку.

З М І С Т

Таланчук Олена.
Добре зерно любові й милосердя
5

СПОГАДИ КОТА СИВКА
Казка
9

З МОЇХ СПОГАДІВ
Як я колись й собі хотіла
писати історію
34
Жаби
56
На толоці
61

ОПОВІДАННЯ
Нічий
68
Павло Тодосенко
71
Останні
83
Малий Ніно
90
Флорентійської ночі
108

ЛЕГЕНДА ПРО СВЯТОГО
ЮЛІАНА МИЛОСЕРДНОГО
121

Кибальчич Н. К.

К38 Спогади kota Сивка: Казки та оповідання: Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд. та передм. О. М. Таланчук; Худож. Є. Ю. Крига.— К.: Веселка, 1993.— 151 с.: іл.— (Шк. б-ка).

ISBN 5-301-01430-7

До книжки увійшли кращі твори української письменниці для маленьких читачів: казка «Спогади kota Сивка», оповідання про дітей та гостросюжетна, повчальна «Легенда про святого Юліана Милосердного».

4803640101—134

К

 БЗ—36—12.92.

206—93

ББК 84.4УКР1

Літературно-художнє видання

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Серію засновано 1964 року

Кибальчич Надія Костянтинівна

СПОГАДИ КОТА СИВКА

Казки та оповідання

Для молодшого та середнього шкільного віку

Упорядкування та передмова
Таланчук Олени Михайлівни

Художник

Крига Євген Юлійович

Художній редактор Д. П. Присяжнюк

Технічний редактор С. І. Павлюк

Коректори Л. К. Скрипченко,
М. З. Волович

Здано на виробництво 19.05.92. Підписано до друку 13.04.93. Формат 84×108 1/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк. високій. Умовн. друк. арк. 7,98+ + вкл. 0,84=8,82. Умовн. фарб.-відб. 11,85. Обл.-вид. арк. 7,06+вкл. 0,75=7,81. Тираж 50 000 пр. Зам. 26.

Видавництво дитячої літератури
«Веселка».

254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Блоцерківська книжкова фабрика,
256400, Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

